

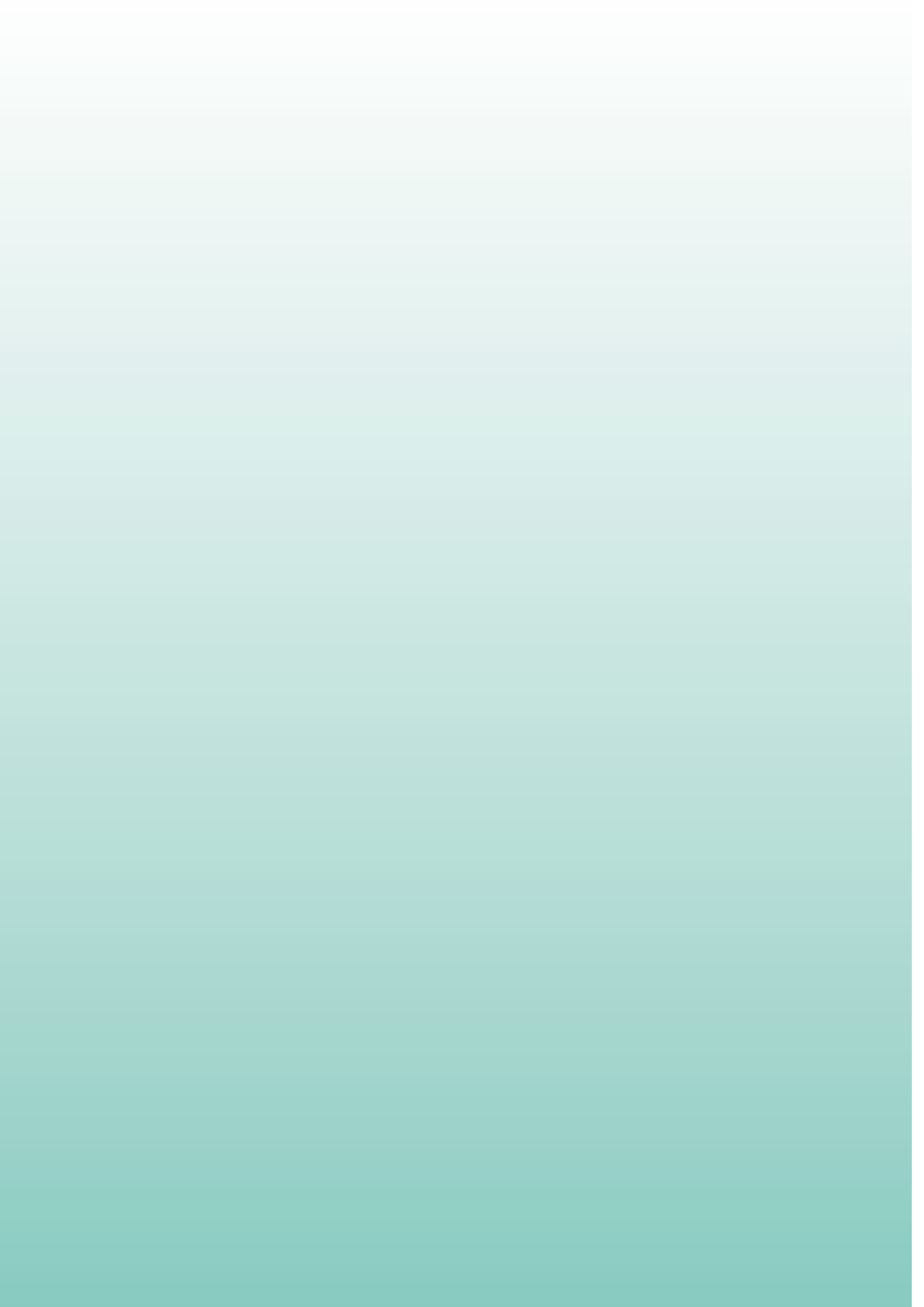

Nationaal Coördinator
Terrorismebestrijding en Veiligheid
Ministerie van Justitie en Veiligheid

De golfbewegingen van rechts- extremistisch geweld in West-Europa

Aard, ernst en omvang van de rechts-extremistische gewelds dreiging
in West-Europa, inclusief Nederland

Inhoud

Inleiding	5
1. Rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog	8
2. De actuele ernst en omvang van rechts-extremistisch geweld in West-Europa	13
3. De ideologische variëteit binnen het rechts-extremisme en de positie van geweld	18
4. Organisatie, modus operandi en doelwitten	22
5. De rol van internet en sociale media bij rechts-extremistisch geweld	27
6. Enkele verklaringen voor rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld	31
Conclusie: dreigingsimplicaties voor de nationale veiligheid	34

Inleiding

De NCTV heeft over de rechts-extremistische gewelds dreiging gepubliceerd sinds de verschijning van het eerste Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland (DTN) in 2005. Hierbij wordt breed gekeken naar alle dreigingsontwikkelingen die in potentie kunnen leiden tot terroristisch geweld. De geschiedenis, maar ook de actualiteit, toonden aan dat terroristisch geweld niet beperkt blijft tot jihadisme. Ook in de Nationale Contraterrorisme Strategie 2016-2020 staat dat rechts-extremisme de bijzondere aandacht heeft van de NCTV.¹ Het rechts-extremisme raakte niettemin in de beeldvorming vaak ondergesneeuwd door het jihadisme. Dit is in belangrijke mate ook begrijpelijk omdat de jihadistische gewelds dreiging, in ieder geval in Nederland, het laatste decennium de bepalende factor is geweest in het dreigingsbeeld terrorisme. De NCTV publiceerde om deze reden de laatste jaren ook diverse fenomeenstudies op het vlak van jihadisme (bijvoorbeeld 'Minderjarigen bij ISIS' uit 2017). Nieuwe binnenlandse en buitenlandse gebeurtenissen en ontwikkelingen op het vlak van rechts-extremisme en rechts-terrorisme zorgen ervoor dat het fenomeen de laatste jaren aan relevantie heeft gewonnen voor het dreigingsbeeld. In het jaar 2016 vond in Nederland één terroristische aanslag plaats: dat was geen jihadistische aanslag, maar een aanslag uit xenofobe en anti-islamitische motieven op een moskee in Enschede. Hierbij werd een brandbom gegooid naar de moskee waar op dat moment diverse bezoekers aanwezig waren. Het vuur kon snel worden gedoofd en er vielen uiteindelijk geen doden of gewonden. De vijf daders verklaarden tijdens hun strafzaak dat zij tot deze geweldsdaad overgingen omdat ze de gemeente op deze wijze wilden dwingen geen nieuw asielzoekerscentrum in Enschede te vestigen. Verder werd in augustus 2018 bekend dat een 43-jarige man uit Doornenburg was gearresteerd omdat hij een geweldsmisdrijf met terroristisch oogmerk tegen moslims zou voorbereiden. Een concreet plan had hij nog niet, meldde het Openbaar Ministerie.

Zoals eerder in het DTN vermeld, zijn er ook internationaal in toenemende mate zorgen over de rechts-terroristische gewelds dreiging. Het geweld van Anders Breivik in Noorwegen in 2011, de aanslagenreeks van de Nationalsozialistischer Untergrund (NSU) in de periode van 2000-2007 in Duitsland en de moord op de Britse Labour-parlementariër Jo Cox (2016) zijn voorbeelden van rechts-terroristische aanslagen in Europa. In 2018 zijn er in Europa

opnieuw arrestaties verricht van leden van rechts-terroristische cellen. Zo werd in juni 2018 een Franse cel opgerold die van plan zou zijn geweest aanslagen te plegen op moskeeën en imams, uit wraak voor eerdere jihadistische aanslagen die in Frankrijk gepleegd zijn.²

Bovengenoemde gebeurtenissen nopen tot een meer verdiepende analyse van het rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld in nationaal en internationaal verband; in het DTN is de ruimte hiervoor beperkt. Parallel aan dit onderzoek heeft de AIVD de open nota 'Rechts-extremisme in Nederland, een fenomeen in beweging', gepubliceerd over de ontwikkeling van de binnenlandse rechts-extremistische beweging. Voor de achtergrond, werkwijze en samenstelling van de groepen in Nederland wordt primair naar deze publicatie verwezen. Het doel van het onderhavige NCTV-onderzoek is inzicht te verschaffen in de dreiging die uitgaat van het gewelddadige rechts-extremisme in West-Europa en de betekenis daarvan voor de nationale veiligheid in Nederland. Hierbij wordt het rechts-extremistische veld - nationaal en internationaal - in een bredere context geplaatst en wordt vooral gekeken naar het geweldsaspect. De hoofdvraag is in hoeverre rechts-extremistisch geweld in Nederland een bedreiging vormt voor de nationale veiligheid. Dit is relevant omdat ons land zich niet in een vacuüm bevindt; bredere Europese maatschappelijke ontwikkelingen doen zich ook hier voor en rechts-extremisten laten zich vaak door buitenlandse ideologische gelijkgezinden inspireren. Wel zal de lokale context van een land altijd verschillen en daarom gevolgen hebben voor de uitingvormen van het rechts-extremisme. Dit onderzoek richt zich op de volgende vragen:

1. Hoe heeft sinds de Tweede Wereldoorlog het rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld zich in West-Europa voorgedaan, inclusief Nederland?
2. Is er een (eenduidig) cijfermatig overzicht van rechts-extremistisch geweld in West-Europa? Wat kan er worden gezegd over een eventuele toename of afname in de afgelopen vijf jaar?
3. Wat zijn de inhoudelijke elementen van de hedendaagse rechts-extremistische ideologie in West-Europa en welke plek neemt geweld daarbij in?
4. Welke organisatievorm en modus operandi worden gebruikt en op welke doelwitten richt het geweld zich?

¹ NCTV, *Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020*, https://www.nctv.nl/binaries/CT-strategie%202016-2020_tcm31-80007.pdf, juli 2016.

² 'Fransen rollen rechtse terreurgroep op', *De Volkskrant*, 26 juni 2018.

5. Wat is de rol van het internet en sociale media bij rechts-extremistisch geweld in Nederland?
6. Welke factoren dragen bij aan een voedingsbodem voor gewelddadig rechts-extremisme in West-Europa?

In de conclusie wordt op basis van de voorafgaande hoofdstukken antwoord gegeven op de hoofdvraag.

Om een antwoord te kunnen geven op deze vragen is gebruikgemaakt van open bronnen, dat wil zeggen wetenschappelijke literatuur, publicaties van NGO's, openbaar toegankelijke websites, overheidsrapporten en eigen inzichten van de NCTV. Het rechts-extremisme en het rechts-extremistische en terroristische geweld kunnen tegenwoordig niet los gezien worden van de online context, waarin discussies en meningen over maatschappelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen een voedingsbodem en rekruteringsdomein kunnen vormen voor (oproepen tot) geweld. De NCTV monitort sinds 2008 fenomeenmatig op het internet op onderwerpen als terrorisme en extremisme, radicalisering en polarisatie. Veel van deze online bevindingen zijn in combinatie met literatuuronderzoek verwerkt in het hoofdstuk waarin wordt gekeken naar de rol van het internet en de sociale media bij rechts-extremistisch geweld. Internationaal wordt op het vlak van rechts-extremistisch geweld de laatste jaren wetenschappelijk een inhaalslag gemaakt. Na een aanvankelijke opleving in de jaren negentig ebde de internationale belangstelling voor het onderwerp namelijk weer weg. Wel bleef in de wetenschap aandacht voor rechts-populisme in Europees perspectief bestaan. De aanslag van Breivik in 2011 en het bekend worden van de aanslagen van de NSU lijken aanleiding te zijn geweest voor een heropleving van wetenschappelijke interesse voor dit onderwerp. Van deze wetenschappelijke inzichten wordt in deze notitie eveneens gebruikgemaakt.

Afbakening

Gelet op de primaire taakstelling van de NCTV om de dreiging van politiek gemotiveerd geweld te helpen onderkennen en tegen te gaan, wordt in deze notitie ingezoomd op de geweldsdreiging vanuit rechts-extremistische en rechts-terroristische hoek. Niet-gewelddadige activiteiten van rechts-extremisten kunnen echter eveneens ondermijnend zijn. Sterker, het door rechts-extremisten structureel zaaien van haat jegens minderheden, de rechtsstaat en de democratie kan (op termijn) ook op niet-gewelddadige wijze een bedreiging voor de nationale veiligheid vormen. Het kan immers de democratische rechtsorde ondergraven en op die manier een ontwrichtende werking hebben. Om de omvang van deze publicatie te beperken is ervoor gekozen om de geweldsdreiging uit te diepen. In de eerder verschenen AIVD-publicatie is nadrukkelijk ook aandacht besteed aan de niet-gewelddadige dreiging vanuit het rechtsextremisme. In de notitie wordt evenmin aandacht besteed aan ultranationalisme onder diverse groepen migranten in Europa, zoals bij de Turkse Grijze Wolven. Hoewel laatstgenoemde groep in Europa (inclusief Nederland) actief is en te kwalificeren is als rechts-extremistisch, en de organisatie om

die reden gevolgd wordt door de autoriteiten, is de aard van de activiteiten en de ideologie te specifiek ten opzichte van de hoofdontwikkelingen binnen het rechts-extremisme in West-Europa.³ Bij de afbakening van dit onderzoek is tevens gekozen voor de landen in West-Europa: hoewel er ook zeer relevante ontwikkelingen in het rechts-extremisme zijn in bijvoorbeeld Hongarije en Rusland, is de binnenlandse politieke context daar wezenlijk anders dan in West-Europa en daarom van een andere orde dan de problematiek die hier besproken wordt.

Opbouw

In dit onderzoek worden eerst de internationale ontwikkelingen op het vlak van het rechts-extremisme geschetst en wordt vervolgens ingezoomd op de situatie in Nederland om te kijken hoe de dreiging in ons land zich daartoe verhoudt. In de korte tussenschouwingen wordt een wat meer beschouwende blik geworpen op de grotere lijnen.

Definities

De NCTV hanteert de volgende definities van de begrippen die in deze nota veelvuldig terugkomen. Daarbij moet de realiteit in acht worden genomen dat zowel in het veiligheidsveld, als in de wetenschap en de journalistiek vele verschillende definities van de fenomenen worden gehanteerd. Niettemin wordt met deze definities getracht zoveel mogelijk aansluiting te vinden op de wetenschappelijke en journalistieke praktijk.

Extremisme is het fenomeen waarbij personen of groepen vanuit ideologisch motief bereid zijn in ernstige mate de wet te overtreden of activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen.

Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappij ontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.

Extremerechts activisme is een vorm van activisme waarbij sprake is van radicale denkbeelden op het vlak van vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde cultuurelementen of ultranationalisme, maar waarbij niet over de grenzen van de wet wordt gegaan of de democratische rechtsorde wordt ondermijnd.

Rechts-extremisme is een vorm van extremisme waarbij een of meer van de volgende denkbeelden centraal staan: vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde (cultuur-) elementen en ultranationalisme.

³ Tot West-Europa worden in deze notitie de landen gerekend die tot 1989 niet tot het Warschaupact behoorden. Ook de landen van het voormalige Joegoslavië worden in dit onderzoek niet nader onderzocht.

Rechts-extremistisch geweld is fysiek geweld tegen personen of objecten (inclusief bekladding en vernieling) waarbij vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde cultuurelementen of ultranationalisme een motief is voor die daad.

1. Rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog

Geen nieuw fenomeen

Na 1945 hebben de meeste landen in West-Europa op eigen wijze te kampen gehad met ernstig geweld uit rechts-extremistische hoek. Veel van die gebeurtenissen zijn enigszins op de achtergrond geraakt in de Europese geschiedenis. Uitzonderlijk waren de rechts-terroristische aanslag op het Oktoberfest in München in 1980, uitgevoerd door de rechts-extremist Gundolf Köhler (met de mogelijke betrokkenheid van een grotere organisatie) en de aanslag op het treinstation van Bologna in 1980, waarvoor de rechts-terroristische organisatie Nuclei Armati Rivoluzionari verantwoordelijk wordt gehouden. Hierbij kwamen respectievelijk 13 en 85 personen om het leven.

Bij het naslaan van een aantal historische databases, waaronder de TWEED-database⁴, is duidelijk te zien welke landen na de Tweede Wereldoorlog het vaakst te maken hebben gehad met rechts-terroristisch geweld. In de periode 1950-2004 komen drie landen nadrukkelijk naar voren: Italië (89 aanslagen en 162 doden), Frankrijk (262 aanslagen en 89 doden) en Duitsland (267 aanslagen en 51 doden). Opvallend zijn de grote verschillen in het aantal rechts-terroristische aanslagen dat in de verschillende Europese landen gepleegd is. Zo staat Nederland onderaan de lijst met één aanslag in de periode 1950-2004 net onder Zweden (3 aanslagen) en Noorwegen (2 aanslagen). Onderzoekers beschouwen het geweld als drie golven van rechts-terroristisch geweld, namelijk in het Frankrijk van de jaren zestig, Italië in de jaren zeventig en het Duitsland van de jaren negentig.⁵ In de genoemde landen waren terroristische organisaties in belangrijke mate verantwoordelijk voor de aanslagen. De opzet van de groeperingen was sterk hiërarchisch.

Onderdelen van de militaire elite waren vaak betrokken met als doel autoritaire regimes te installeren en linkse tegenstanders uit te schakelen. De groepen waren professioneel georganiseerd, telden soms enkele honderden leden en hadden in sommige gevallen contacten met buitenlandse terroristische organisaties.

Tabel 1 Slachtoffers van rechts-terroristisch geweld in West Europa, 1950-2004

Land	Doden (gewonden)	Aanslagen
Italië	162 (772)	89
Frankrijk	89 (303)	262
(West) Duitsland	51 (267)	133
Spanje	15 (56)	36
België	7 (3)	12
Portugal	5 (4)	11
Oostenrijk	4 (4)	14
Zwitserland	3 (5)	9
Verenigd Koninkrijk	2 (115)	10
Griekenland	1 (81)	65
Noorwegen	1 (0)	2
Zweden	0 (4)	3
Denemarken	0 (0)	1
Nederland	0 (0)	1

Bron: Jacob Ravndal, 'Thugs or Terrorists? A Typology of Right-Wing Terrorism and Violence in Western Europe', in: *Journal for Deradicalization*, nummer 3/2015. Gebaseerd op de Tweed-database (<http://folk.uib.no/sspje/tweed.htm>).

4 Terrorism in Western Europe: Events Data (TWEED), <http://folk.uib.no/sspje/tweed.htm>

5 Koehler, 'Right wing extremism and terrorism in Europe', *Current developments and issues for the future*, in: *Prism* 6, no.2, 2016.

De beruchte ultranationalistische Organisation de l'Armée Secrète (OAS) uit Frankrijk, die streed tegen de onafhankelijkheid van Algerije, richtte zich tijdens de laatste jaren van de Algerijnse Burgeroorlog (1954-1962) in Frankrijk met ernstig geweld tegen Franse statelijke doelwitten.⁶ Zo werd diverse malen zonder succes getracht de Franse president De Gaulle met een aanslag om het leven te brengen. Na arrestaties van de kopstukken en de uiteindelijke onafhankelijkheid van Algerije in 1962 hielden de activiteiten van de organisatie op. In Italië waren in jaren zestig tot en met de jaren tachtig (de jaren van de Koude Oorlog) diverse rechts-terroristische groeperingen actief. Hun belangrijkste streven was om de steun voor communistische partijen en groepen te verminderen. Opvallend hierbij was dat er ook aanslagen op burgerdoelwitten werden uitgevoerd, die vervolgens in de schoenen werden geschoven van links-extremistische groeperingen, zogenaemde *false flag*-operaties. Het waren immers de jaren dat ook de terroristen van de Rode Brigades in Italië met aanslagen actief waren. In deze 'Jaren van Lood' (1969-1985) werden in Italië door organisaties aan beide kanten van het politieke spectrum meer dan 15.000 aanslagen gepleegd, waarbij meer dan 400 doden vielen.⁷ In de jaren tachtig was in Duitsland de Wehrsportgruppe Hoffmann de meest gewelddadige groep. De groep was geïnspireerd door de paramilitaire Sturm Abteilung (SA) van de nazi's en streefde naar de (her-) invoering van een autoritair regime in West-Duitsland. De organisatie wordt, blijkens nieuw onderzoek, naast andere misdaden ook medeverantwoordelijk gehouden voor de hierboven genoemde aanslag op het Oktoberfeest in 1980.⁸ Lang was de inschatting van de Duitse autoriteiten dat de rechts-extremistische eenling Gundolf Köhler de aanslag alleen had voorbereid en uitgevoerd.

Van organisaties naar andersoortige actoren

Er zijn duidelijke verschuivingen binnen het rechts-extremistische veld waarneembaar in Europa sinds de jaren tachtig. De Koude Oorlog was ten einde, waardoor veel binnenlandse en buitenlandse spanningen met communistische groepen wegvielen. Een belangrijke bestaansreden voor de goed georganiseerde organisaties in bovengenoemde landen was daarmee verdwenen. Dit betekende niet het einde van rechts-extremisme in West-Europa. Vanaf de jaren zeventig en in de jaren tachtig was binnen rechts-extremistische kringen de onvrede over migranten (die vanaf de jaren zestig door dekolonisatie en arbeidsmigratie naar West-Europa kwamen) het belangrijkste thema geworden. Vooral subculturele groepen, gedomineerd door de uiterst gewelddadige extreemrechtse skinheadcultuur, kwamen in deze jaren op. De oorspronkelijke skinheadcultuur, die eind jaren zestig in het Verenigd Koninkrijk (VK) ontstond als tegenbeweging van

jongeren uit de arbeidersklasse, was apolitek en vooral gericht op ska-muziek. De Britse skinheadcultuur veranderde eind jaren zeventig echter drastisch doordat de Britse rechts-extremistische partij National Front in staat bleek de beweging te infiltreren via onder andere rekrutering onder (gewelddadige) voetbalfans.⁹

Uiteindelijk transformeerde een fors deel van de skinhead-beweging tot een racistische en gewelddadige subcultuur, die zich vanuit het VK naar andere West-Europese landen verspreidde. Nieuwe, vaak van oorsprong Angelsaksische groepen als Blood & Honour (opgericht in 1987) en Combat18 kregen in diverse Europese landen een presentie. Op straatniveau vonden in toenemende mate gewelddadigheden plaats tegen onder andere etnische minderheden, joodse doelwitten, homoseksuelen en extreemlinkse actievoerders. De skinheads vormden een wezenlijk andere actor dan de eerder genoemde semiprofessionele organisaties uit de jaren zestig en zeventig. Geweld werd in deze jaren vaak op spontane wijze gepleegd zonder een gecoördineerde voorbereiding, vaak onder invloed van drank en drugs. Deze golf van rechts-extremistisch geweld kende in de meeste Europese landen zijn hoogtepunt vanaf begin jaren negentig en kalfde begin aan het begin van deze eeuw weer af.¹⁰

Gewelddadige *lone actors* hebben in de – vooral de recente – geschiedenis van het internationale rechts-extremisme een belangrijke rol gespeeld. Uit de Verenigde Staten stamt het idee van de *leaderless resistance*, een in de jaren tachtig door Ku Klux Klan-voorman Louis Beam nader uitgewerkt concept, waarbij individuen los van elkaar wordt aanbevolen zogenaemde 'lone wolf'-¹¹ (gewelddadige) acties uit te voeren. Organisatorische verbanden konden aldus Beam makkelijker door de overheid worden ontdekt, geïnfiltrerd en uitgeschakeld, terwijl *lone actors* makkelijk onder de radar kunnen opereren, maar hetzelfde ontwrichtende effect kunnen sorteren. De Noor Anders Breivik, verantwoordelijk voor 77 doden met zijn aanslagen in Oslo en op Utøya in 2011, en eerder de Brit David Copeland, die in 1999 in het Verenigd Koninkrijk een drietal bomaanslagen pleegde, zijn notoire voorbeelden van dergelijke *lone actors* in Europa. (Zie het hoofdstuk over *modus operandi*).

6 Het meeste geweld werd door de OAS toegepast in Algerije. Het geweld was zowel gericht tegen Fransen en Algerijnen die vóór de onafhankelijkheid van Algerije waren.

7 'Italië's jaren van lood', NRC Handelsblad, 21 maart 2002.

8 'Oktoberfest bomb inquiry: Severed hand may prove 1980 attack was carried out by neo-Nazis and not a lone wolf', *Independent*, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/oktoberfest-bomb-inquiry-severed-hand-may-prove-1980-attack-was-carried-out-by-neo-nazis-and-not-a-lone-wolf-10024250.html>

9 'How Skinheads Transformed From Inclusive Youth Movement Into Racist Hate Group', <http://allthatsinteresting.com/skinheads-history>, 7 maart 2017.

10 T. Bjørge, *Racist and right wing violence in Scandinavia: patterns, perpetrators, and responses*. Oslo, 1997.

11 Zowel in de wetenschap als door overheden wordt de term *lone wolf* steeds minder gebruikt. De terminologie heeft een romantische connotatie en is vooral uitgedragen door de daders zelf. Het meer neutrale en objectieve 'lone actor terrorist' is een meer adequate term.

Rechts-extremisme in Nederland in historisch perspectief

Politieke context: verschuivende thema's

Het rechts-extremisme in Nederland werd in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog in belangrijke mate bepaald door voormalige collaborateurs uit de Tweede Wereldoorlog. Het ging hen deels om eerherstel. Een klein deel wilde daarnaast ook het nationaalsocialisme in het Nederlandse politieke landschap rehabiliteren.¹² De focus verschoof in de jaren zeventig. Door de komst van arbeidsmigranten (eerst uit Italië en Spanje, later uit Turkije en Marokko), en spanningen die daar op sommige plaatsen mee gepaard gingen, verschoof de focus van de rechts-extremistische groepen. De in 1970 opgerichte Nederlandse Volks-Unie (NVU) werd de eerste partij die zich vooral richtte tegen migranten (vooral tegen de komst van grote groepen Surinamers vanaf 1975), maar behield tegelijkertijd de traditioneel neonazistische antisemitische inslag.¹³ Behalve politieke activiteiten waren sommige leden van de partij, die in enkele gevallen nog een collaboratieverleden hadden, op individueel niveau nog betrokken bij gewelddadigheden tegen migranten.¹⁴ De politieke invloed van de NVU bleef altijd beperkt. Het lukte de partij nooit een zetel in een Nederlandse gemeenteraad te verkrijgen. Er waren daarnaast ook diverse extreemrechtse groepen die niet antisemitisch waren zoals de NVU, maar eerder xenofob en ultranationalistisch. Eind jaren zeventig werd ook Voorpost opgericht, een groepering die samen met de Vlaamse pendant streefde naar vereniging van Vlaanderen en Nederland.¹⁵ In de jaren 80 werd ook de JFN opgericht (het Jongerenfront Nederland, een afsplitsing van de jeugdbeweging van de NVU). De groep wordt in verband gebracht met een bomaanslag op een Turks koffiehuis in Schiedam in 1986. Na een rechtelijke uitspraak in de jaren 90 werd de groep door de oprichter opgeheven.

De thema's die onder rechtsextremisten populair waren kregen in de jaren '80 ook een politieke vertaling door de opkomst van de Centrumpartij onder leiding van Hans Janmaat en later diens Centrumdemocraten (CD). Afkeer van de multiculturele samenleving en migranten werden de belangrijkste thema's van zijn partij. De partij verkreeg zetels in de Tweede Kamer, maar werd tegelijk geconfronteerd met krachtige politieke en maatschappelijke tegenreacties. Midden jaren negentig kreeg de partij te maken met een sterke neergang en verdween in 1998 uit de Tweede Kamer.

¹² W. Wagenaar, *Factsheet extreemrechts in Nederlandse gemeentes, mei 2018*, p. 10.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ 'Een verdere afkalving van extreemrechtse partijen, maar ook: een toename van gewelddadige incidenten', <https://web.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Monitor-racisme/Toename-van-racistisch-geweld/>. Bij het verschijnen van de derde monitor racisme en extreemrechts in 2000.

¹⁵ De Groot-Nederlandse gedachte kreeg vooral vorm in de jaren twintig van de twintigste eeuw, buiten extreemrechtse kring. De hoogleraar geschiedenis, Pieter Geyl (van sociaaldemocratische huize), stelde dat een hereniging van het Nederlandse taalgebied zou passen bij de Nederlandse volksaard.

CP'86 werd als een opvolger van de CD gezien maar wist nooit Kamerzetels te verwerven. Afkeer van de multiculturele samenleving en migranten kwamen vanaf het begin van deze eeuw weer nadrukkelijk op de politieke agenda te staan met de opkomst van de LPF.

Lang gebrekkige data over recht-extremistisch geweld

Het is moeilijk om een historisch overzicht te geven van de omvang van rechts-extremistisch geweld in Nederland. Pas sinds de jaren negentig wordt dit structureel geregistreerd. Tot de jaren tachtig was extreemrechts en racistisch geweld geen fenomeen dat door de overheid, media of wetenschap nadrukkelijk in de gaten werd gehouden. De Monitor van de Anne Frank stichting en de Universiteit Leiden (later opgesteld door de Verwey Jonker Stichting) rapporteert sinds 1996 jaarlijks over de ontwikkelingen op rechts-extremistisch vlak, inclusief de cijfers van rechts-extremistisch geweld. Het rapport is mede gebaseerd op (aanvankelijk) BVD-informatie en (later) politiedata. Herhaaldelijk meldden de auteurs dat de monitor weliswaar een vooruitgang betekende voor inzicht in extreemrechts, maar dat er ondanks de betere registratie er op dit vlak nog steeds tekortkomingen waren. Sommige politieregio's rapporteerden nauwelijks en omdat slachtoffers niet altijd aangifte deden, kon dit tot onderrapportage in de Monitor leiden.¹⁶ Racistische voorvallen worden soms anders geïnclassificeerd. De politie kan het kalken van een hakenkruis op de woning van een migrant benoemen als een bekladding, terwijl het slachtoffer het eerder als een bedreiging kan zien. Deze factoren zorgden ervoor dat het overzicht niet honderd procent betrouwbaar is. Vanaf begin jaren negentig publiceerde ook de BVD (voorloper van de AIVD) over het fenomeen in jaarverslagen; later bracht de organisatie hierover fenomeenstudies uit. Tot deze jaren waren er weinig tot geen rapportages en data beschikbaar over het fenomeen. Ook de onderzoekers Jaap van Donselaar en Rob Witte liepen op tegen de gebrekkige data toen zij respectievelijk begonnen met de Monitor extreemrechts en de geschiedenis van 'racistisch geweld' in Nederland.¹⁷

Witte benadrukt dat er in Nederland vanaf de jaren vijftig en zestig wel degelijk racistisch geweld werd gepleegd, maar dat dit door de overheid lang werd gebagatelliseerd. Witte noemt etnische spanningen en in sommige gevallen gewelddadigheden tussen groepen arbeidsmigranten en autochtone Nederlandse groepen in de jaren vijftig en zestig als voorbeeld van racistisch geweld. Ook was er na de oorlog op sommige momenten nog steeds sprake van antisemitisch geweld, zoals onder meer de vernielingen van duizenden joodse graven in de periode september-november 1966 in Zuid- en Oost-Nederland aantonen. Volgens Van Donselaar was rechts-extremistisch geweld tot de jaren zeventig echter een

¹⁶ 'Een verdere afkalving van extreemrechtse partijen, maar ook: een toename van gewelddadige incidenten'. <http://web.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Monitor-racisme/Toename-van-racistisch-geweld/>

¹⁷ R. Witte. *'Al eeuwen lang een gastvrij volk', racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009*, Amsterdam 2010.

incidenteel verschijnsel.¹⁸ Dit veranderde vanaf deze periode. De verklaring hiervoor was dat in deze jaren duidelijk werd dat Nederland een immigratieland was geworden en dat de aanwezigheid van etnische minderheden een permanent karakter kreeg.¹⁹ Ook nam in die jaren geweldscriminaliteit in het algemeen toe.

In de jaren tachtig verhardde het rechts-extremistische geweld en nam het in omvang toe, aldus Witte. Mede door de politieke opkomst van extreemrechtse partijen als de Centruumpartij en later de Centrum Democraten, was extreemrechts voor het eerst een belangrijk maatschappelijk thema. Ook had vanuit het VK de extreemrechtse skinheadcultuur onder sommige jongeren in Nederland postgevat, overigens in geringere omvang dan in omliggende landen.²⁰ Skinheads waren maar in beperkte mate georganiseerd en het fenomeen was meer te beschouwen als een extreemrechtse jongerensubcultuur. Hier vloeide niettemin geweld uit voort, vaak begaan onder invloed van drank en drugs. Het ombrengen van de Antilliaanse Nederlander Kerwin Duijnmeijer in 1983 door een zestienjarige skinhead werd en wordt door velen beschouwd als de eerste racistische moord na de Tweede Wereldoorlog. De rechter oordeelde echter dat bij de dader, die Duijnmeijer na een ruzie bij een snackbar neerstak, niet vastgesteld kon worden of racisme een wezenlijk motief was voor de daad.

Begin jaren negentig kende Nederland een piek in het aantal racistische geweldsdaden.²¹ Kleine, op lokaal niveau opererende actiegroepen waren in deze jaren verantwoordelijk voor het meeste geweld. Skinheads werden meer en meer verdrongen door de opkomende gabbercultuur, waarbinnen delen radicaliseerden richting extreemrechts. Diverse moskeeën werden in brand gestoken (onder andere in Amersfoort in januari 1992), bommeldingen vonden plaats bij azc's en pamfletten met bedreigingen werden verspreid. Midden jaren tachtig kwamen er ook meer organisatorische verbanden die zich schuldig maakten aan buitenwettelijke acties. Leden van Centruumpartij '86 (CP'86), deels leden van de actievlugel Autonome Nationale Socialisten (ANS), maakten zich schuldig aan intimiderende acties tegen politieke tegenstanders, met name leden van GroenLinks. In het pas herenigde Duitsland was het aantal racistische incidenten toegenomen. Destijds waren er zorgen dat Nederland daardoor eveneens met een geweldopleving te maken zou krijgen. Hoewel in Nederland de ernst en omvang nooit zo groot werden als in Duitsland, nam het racistische en rechts-extremistische geweld in de tweede helft van de jaren negentig inderdaad gestaag toe, getuige de diverse Monitors racisme en extreemrechts. Het steeg van 122 gevallen van racistisch en rechts-extremistische geweld in

1995 tot 406 in 2000 (zie Tabel 2).²² Het betrof bekladdingen, bedreigingen, bommeldingen, confrontaties, vernielingen, brandstichtingen, bomaanslagen, mishandelingen en doodslag. De daadwerkelijke betrokkenheid van extreemrechtse *groeperingen* bij dit geweld was in de regel niet eenduidig vast te stellen en vaak niet direct.²³ Zelden waren er aanwijzingen dat de acties daadwerkelijk gesanctioneerd of georganiseerd waren door een extreemrechtse groepering.

Opvallend genoeg daalde het aantal rechts-extremistische geweldsdaden in het jaar 2001, het jaar van de jihadistische aanslagen van '11 september', ondanks de diverse brandstichtingen bij moskeeën en scholen die daar ook in Nederland op volgden. De focus van rechts-extremisten verschoof echter wel in deze jaren, zeker na de opkomst van Pim Fortuyn en de moord op Van Gogh in 2004. De aanwezigheid van moslims en de islam, overigens ook belangrijke onderwerpen in de *mainstream* politiek, werden de belangrijkste politieke thema's van extreemrechts. Aanwas vond midden jaren 2000 vooral plaats bij de zogenaamde Lonsdalejongeren, die voortkwamen uit de gabbercultuur. Hoewel deze jeugdcultuur zich breed voordeed, was van landelijke organisatievorming nauwelijks sprake. De AIVD concludeerde destijds dat de meesten van hen geen rechts-extremistische ideologie aanhingen, maar dat vreemdelingenhaat, nationalisme en frustratie wel breed gedragen gevoelens bij hen waren.²⁴ Die elementen lagen vooral ten grondslag aan (gewelddadige) confrontaties met allochtonen op scholen en in het uitgaansleven van kleine steden, waarbij de agressie vaak van beide kanten kwam. Deze verstoringen van de openbare orde zouden bij voortduring de cohesie van de samenleving ondermijnen en zo een dreiging vormen voor de democratische rechtsorde. Zover kwam het niet; de omvang van de Lonsdalejeugd liep aan het einde van het decennium sterk terug. Daarna brak een periode aan van relatieve teruggang van het rechts-extremisme in Nederland.

18 Monitor Racisme en extreemrechts vijfde rapportage, 2002, p. 7

19 Monitor 2002, p. 8.

20 'Skinheads, gabbers en Lonsdalejongeren', <http://web.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Kronieken/Kroniek-extreemrechts/Extreemrechts-in-Nederland/Skinheads-gabbers-en-Lonsdalejongeren/>

21 Witte, *Al eeuwenlang een gastvrij volk*, p. 105.

22 'Een verdere afkalving van extreemrechtse partijen, maar ook: een toename van gewelddadige incidenten', <https://web.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Monitor-racisme/Toename-van-racistisch-geweld/>. Bij het verschijnen van de derde monitor racisme en extreemrechts in 2000.

23 Ibidem, p.12.

24 AIVD, "Lonsdale-jongeren" in Nederland, 2006.

Tabel 2 Racistische en extreemrechtse gewelddaden 1995-2002, Bron: Monitor racisme en extreemrechts, Anne Frank stichting

Jaar	Aantal
1995	122
1996	
1997	298
1998	313
1999	345
2000	406
2001	317
2002	264

Beschouwing

Rechts-extremistisch geweld heeft zich na de Tweede Wereldoorlog in bijna alle Europese landen voorgedaan. Wel is het opvallend dat de cijfers in de Europese landen sterk variëren en dat het geweld zich in die landen in golven voordeed. Frankrijk, Italië en Duitsland hebben in de geschiedenis het vaakst te kampen gehad met grootschalig rechts-terroristisch geweld. Het geschetste rechts-extremistische geweld in deze landen speelde zich af in een uiterst specifieke contextuele situatie (zie het hoofdstuk over voedingsbodem) die zich in andere landen niet op die manier voordeed. Frankrijk kampte met zeer specifieke spanningen omtrent Algerije in de jaren zestig. Italië had in de jaren zeventig een grote binnenlandse tegenstelling tussen communisten en extreemrechtse groepen, terwijl Duitsland structureel te maken heeft met naoorlogse rechts-extremisme en daarnaast kampte met spanningen na de Duitse eenwording begin jaren negentig. Opvallend is dat er een verschuiving plaatsvond van een overwicht van gewelddadige organisaties in de jaren vijftig en zestig naar toenemend belang van subculturele groepen in de jaren tachtig en kleine cellen en eenlingen de periode daarna.

De Nederlandse geschiedenis kent geen rechts-terroristische organisaties. Niettemin heeft ook ons land te maken gehad met rechts-extremistisch geweld, dat sinds de jaren zeventig intensiverde. De publicaties van Witte, Van Donselaar en Wagenaar tonen dat overtuigend aan. Probleem is dat tot 1996 de omvang van het rechts-extremistisch geweld in Nederland moeilijk te kwantificeren is. Ook nadat de registratie en rapportage van incidenten verbeterden en professionaliseerden, bleef het problematisch om de daadwerkelijke omvang weer te geven vanwege dreigende onderrapportage. Desalniettemin bleek uit het longitudinale onderzoek van de Monitor Racisme en Extreemrechts dat in de periode 1995-2002 het geweldsprobleem behoorlijk omvangrijk was, met gemiddeld 295 geweldsdaden per jaar. Nederland maakte in dat opzicht deel uit van de rechts-extremistische geweldsgolf die zich ook in andere Europese landen in die tijd voordeed. Het beeld

dat de laatste tijd in de media wel eens geschetst wordt, namelijk dat Nederland in de jaren negentig toleranter en minder gewelddadig reageerde op de komst van asielzoekers dan de laatste jaren in Nederland het geval was, blijkt niet geheel juist. Het rechts-extremistische geweld in Nederland was relatief ongeorganiseerd en werd vaak 'spontaan' toegepast. In veel gevallen was het geweld niet te herleiden tot extreemrechtse organisaties, maar was er veeleer sprake van indirecte betrokkenheid. Door het lokale en het ongeorganiseerde karakter werd rechts-extremistisch geweld zelden beschouwd als een nationaal probleem of een dreiging voor de nationale veiligheid. Het is de vraag of dat – terugkijkend – terecht was. Het is immers de vraag of rechts-extremistisch geweld minder ernstig is of minder impact heeft op slachtoffers dan rechts-extremistische aanslagen die door groeperingen worden uitgevoerd.

Als er gekeken wordt naar de voorkeursdoelwitten van rechts-extremistisch geweld in Nederland is het opvallend dat deze in de loop der tijd verschoven en dat de gekozen targets zich aanpasten aan nieuwe vijandbeelden. In de jaren zestig richtte het geweld zich op hoofdzakelijk gastarbeiders uit Italië en Spanje. In de jaren zeventig focuste het geweld zich op Turkse en Marokkaanse Nederlanders en vanaf de jaren tachtig op asielzoekers. In de jaren negentig en in de eenentwintigste eeuw waren vooral moskeeën en islamitische objecten doelwit van gewelddadige acties. Opvallend is dat in de twintigste eeuw tot het begin van deze eeuw joodse personen en objecten blijvend doelwit waren van rechts-extremistisch geweld. Veel rechts-extremistische groepen en individuen hadden en hebben vaak nog een antisemitische inslag, hoewel die de laatste jaren naar buiten toe bij delen van de rechtsextremistische beweging minder zichtbaar was.

2. De actuele ernst en omvang van rechts-extremistisch geweld in West-Europa

Internationale rapportages met verschillende boodschappen

Om zicht te krijgen op de omvang van rechts-terroristisch en rechts-extremistisch geweld in West-Europa is het sinds 2006 jaarlijks verschijnende TE-SAT rapport van Europol (het 'Terrorism Situation and Trend Report') een belangrijke bron. De nationale politiediensten rapporteren aan Europol over jihadistische, separatistische, links-extremistische, rechts-extremistische aanslagen en ontwikkelingen uit hun respectievelijke landen. Op basis van de data van Europol over rechts-terroristisch geweld komt vooral een fluctuerend beeld naar voren met een piek in aanslagen in het jaar 2015 (zie Tabel 2). De aanslagen vonden in dat jaar vooral plaats in Frankrijk en waren gericht op moskeeën. Het betrof aanslagen die plaatsvonden kort na de jihadistische aanslagen op de redactie van Charly Hebdo en Bataclan dat jaar.²⁵ Op basis van de Europol-gegevens wordt de dreiging vanuit rechts-terroristische hoek door Europol al jaren als laag ingeschat. Hoewel de TE-SAT-rapportages helpen bij het verkrijgen van een algemeen beeld, is het problematisch om op basis hiervan de daadwerkelijke omvang van rechts-terrorisme en rechts-extremistisch geweld inzichtelijk te krijgen. Een belangrijk belemmerend aspect bij duiding van het rapport is de wijze van rapporteren, omdat verschillende landen verschillende definities lijken te gebruiken van rechts-terroristisch geweld. Een sprekend voorbeeld bij deze definitieproblematiek wordt bijvoorbeeld gevormd door de aanslagen van Anders Breivik

op 22 juli 2011, die door Europol niet als rechts-terrorisme werden gekarakteriseerd en derhalve niet zijn meegenomen in het overzicht van dat jaar. Europol wijst erop dat zijn denkbelden gebaseerd waren op verschillende ideologieën.²⁶ Ook een aanslag uit racistische motieven door de *lone actor* Casseri op twee Afrikaanse marktkoopmannen in december 2011 werd niet beschouwd als rechts-terrorisme. Dit heeft mede te maken met de verschillende rechtssystemen in de EU-lidstaten omdat die invloed kunnen hebben op de rapportage. In het Verenigd Koninkrijk, maar ook in andere landen, werd tot voor kort rechts-terroristisch geweld vaak benoemd als een *hate crime*, een begrip dat het Nederlandse rechtssysteem niet kent. De rechts-extremistische daders behoorden vaak niet tot een rechts-extremistische groepering en daarom bleek een politiek-ideologische doelstelling moeilijk te bewijzen.²⁷ In de praktijk was het bewijzen van een *hate crime* in die gevallen vaak wel haalbaar. Er is echter sprake van een grote overlap tussen *hate crime* en terrorisme. *Hate crime* is een criminele daad die gemotiveerd wordt door vooringenomenheid van de dader tegen de reële of veronderstelde groepsidentiteit van het slachtoffer. Het label terrorisme wordt in andere landen vaak pas toegekend als de dader behoort tot een gekende *groepering* die de bevolking vrees wil aanjagen. Omdat veel rechts-terroristen vaak individueel opereren, mede gebaseerd op hun ideologie, zal dit leiden tot onderrapportage op het vlak van rechts-extremisme en -terrorisme.

²⁵ Europol, TE-SAT 2016, p. 41.

²⁶ Europol, TE-SAT 2012, p. 4.

²⁷ 'Terrorism or hate crime? The contentious politics of a label', *The Irish Times*, 20 juni 2017.

Tabel 3 Rechts-terroristische aanslagen en arrestaties in de EU 2011-2016, Bron: Europol (TE-SAT)

Jaar	Rechts-terroristische aanslagen	Arrestaties
2016	1	6
2015	9	12
2014	0	34
2013	0	3
2012	2	10
2011	1	5

Hoewel de bovengenoemde rechts-extremistische en rechts-terroristische geweldcijfers tot 2016 niet eenduidig zijn, krijgt de NCTV de laatste drie jaar van internationale partnerorganisaties wel degelijk signalen dat zowel de ernst als de omvang van rechts-extremistisch geweld in diverse West-Europese landen toeneemt. Dit blijkt uit de diverse arrestaties waarmee terroristische plots in verscheidene Europese landen zijn ontdekt en aanslagen voorkomen en die ook via de media bekend zijn geworden. In Duitsland is de dreiging van rechts-extremisme en rechts-terrorisme al jaren een gegeven. Volgens de officiële Duitse overheidsgegevens kwamen in de periode 1990-2015 in totaal 75 personen om het leven door rechts-extremistisch geweld; cijfers van particuliere stichtingen houden het op 184 slachtoffers.²⁸ Ernstig geweld tegen vooral asielzoekers, maar ook moslims en (linkse) politieke tegenstanders doet zich daar structureel voor. Bij de NSU-moorden bleek dat de Duitse autoriteiten een decennium lang niet in staat waren ideologische motieven achter deze gewelddaden te herkennen. De gebeurtenissen leidden tot hervormingen binnen het Duitse veiligheidsapparaat.

Het Bundeskriminalamt (BKA) en het Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV) geven aan dat de rechts-extremistische geweldsdreiging in Duitsland de laatste jaren toenam met een piek tijdens de vluchtelingen crisis in 2016. Deze ontvouwde zich vanaf 2014 en kende in het jaar 2016 met 1,6 miljoen asielzoekers het hoogtepunt. Het aantal rechts-extremistische strafbare feiten, inclusief geweldsdaden, steeg in Duitsland vooral in de jaren 2015 en 2016 (1.600 rechts-extremistische geweldsdaden). Opvallend is dat de meeste gewelddaden tegen azc's in Duitsland uitgevoerd werden door personen die geen banden hadden met gekende extreemrechtse groepen of bewegingen, maar van wie de motieven om de daden te plegen wel overeenkomstig waren met die van radicale groepen.²⁹ De BfV geeft ook aan dat Duitsland kampt met rechts-terroristische groeperingen zoals de Freitalgruppe (die een aanslag pleegde op een asielzoekerscentrum) en Old School Society

(een opgerolde cel die aanslagen wilde plegen op linkse doelwitten en asielzoekerscentra). Met het afnemen van de migratie naar Duitsland na 2016 nam het aantal rechts-extremistische geweldsdaden ook weer af, maar het aantal incidenten bleef niettemin hoog. Binnen de Duitse context speelt ook de specifieke zorg om toenemend geweld vanuit de zogenaamde Reichsbürgerbewegung, een beweging waarbij de volgelingen de huidige democratische Duitse Bondsrepubliek niet erkennen, maar de grenzen van het Duitse rijk van voor de Tweede Wereldoorlog als bepalend zien. Delen van deze beweging zijn sterk antisemitisch en neonazistisch en zijn daarom te kwalificeren als rechts-extremistisch.

In Frankrijk bestaan al langer zorgen over een gewelddadige radicalisering van rechts-extremisten in reactie op de jihadistische aanslagen, waarmee het land meer dan een ander land in Europa geconfronteerd werd. Hierdoor bestaat in dit land al langer de vrees dat zich hierdoor een cyclus van geweld (cumulatief extremisme) zou kunnen voordoen. In juli 2016 verklaarde de toenmalige directeur van de Franse veiligheidsdienst (DGSI), Patrick Calvar, tegenover een comité van het Franse parlement dat hij aanwijzingen had dat extreemrechtse Franse groepen zich bewapenen. Hij zei te vrezen voor een 'burgeroorlog tussen extreemrechts en islamistische elementen in Frankrijk'. Hoewel dit visioen onrealistisch lijkt, zijn er de laatste twee jaar in Frankrijk wel twee rechts-terroristische plots voorkomen. In 2017 werd een plot verijdeld dat gericht was op President Macron. In juni 2018 werd een groep opgerold die aanslagen op moslims wilde plegen. De groep die zich l'Action des Forces Opérationnelles (AFO) noemt, zou het hebben gemunt op radicale imams, islamitische ex-gedetineerden en gesluierde vrouwen. Zij zouden jihadistische aanslagen in Frankrijk hebben willen wreken.³⁰ De tien verdachten, die in leeftijd variëren van 32 tot 69 jaar, werden verspreid over het land opgepakt. Aan de groepering is een website verbonden die bedoeld is om de 'Franse Burgersoldaten voor te bereiden op een gewapende strijd in Frankrijk'. De oorlog is gericht tegen de 'dienaren van het islamitische systeem' in Frankrijk waartoe moslims, mensen uit Noord-Afrika, dhimmis, bekeerlingen, communisten, anarchisten en linkse personen worden gerekend. Het doel is Frankrijk te 'deïslamisieren en remigratie te bewerkstelligen'.

De hoogste Britse contraterrorisme-politief Mark Rowley stelde in 2018 dat er sprake is van een toenemende rechts-terroristische dreiging in het Verenigd Koninkrijk.³¹ In 2017 zijn er volgens hem in het land vier aanslagen uit deze hoek verijdeld. Er zou in toenemende mate sprake zijn van een betere organisatie van rechts-extremistische groepen en van meer internationale samenwerking. Hij maakt zich in dit verband vooral zorgen over de in 2016 aan de hand van contraterrorisme-wetgeving verboden neonazistische

²⁸ D. Koehler, 'Right-wing extremism and terrorism in Europe, current developments and issues for the future', in: *Prism* 6, no. 2, p. 87.

²⁹ *Ibidem*, p. 95.

³⁰ 'Franse inlichtingendienst rolt ultrarechtse terreurgroep op', 25 juni 2018, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/franse-inlichtingendienst-rolt-ultrarechtse-terreurgroep-op-bof212c5/>

³¹ 'Four far-right plots thwarted last year, says counter-terrorism chief', *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/feb/26/four-far-right-plots-thwarted-last-year-says-counter-terrorism-chief-mark-rowley>, 26 februari 2018.

organisatie National Action. Daarnaast ziet hij veel parallellen tussen rechts-extremisme en het islamisme. Beide radicale stromingen zijn erop uit om verdeeldheid in de gemeenschappen te creëren en propaganda uit beide hoeken is erop gericht 'vulnerable persons' te beïnvloeden. Hierbij verwees hij naar de aanslagpleger Darren Osborne, die in juni 2017 met een auto inreed op moskeebezoekers bij de Finsbury Park moskee in Londen; hij radicaliseerde vooral via het internet. The Guardian meldde daarnaast dat JTAC (de Britse tegenhanger van de NCTV) voor het eerst in het bestaan van de organisatie een uitgebreid onderzoek naar de dreiging van het gehele rechts-extremistische veld voor de Britse nationale veiligheid gaat uitvoeren.³²

Wetenschappelijke inzichten

In de wetenschap leidt het gebrek aan eenduidige data tot verschillende inzichten. De al eerder aangehaalde onderzoeker Ravndal, in 2017 gepromoveerd op drie onderzoeken naar rechts-terrorisme in Europa, stelt dat bij de karakterisering van de rechts-terroristische geweldsdreiging twee uitersten bestaan: enerzijds zouden politie- en inlichtingendiensten de neiging hebben de rechts-terroristische dreiging te minimaliseren en anderzijds zouden antiracistische groeperingen en belangenorganisaties de dreiging juist structureel overdrijven.³³ Om helderheid te verschaffen, vormde hij op basis van openbronnenonderzoek een dataset van op mensen gericht rechts-extremistisch geweld in West-Europa in de periode 1990-2015.³⁴ Hierbij komt hij tot 578 rechts-extremistische geweldsmisdrijven met in totaal 303 doden.³⁵ Een opvallende conclusie van hem, op basis van de dataset, is dat het aantal dodelijke aanslagen uit rechts-extremistische hoek sinds 1990 in West-Europa afneemt. Ravndal geeft aan dat dit verrassende uitkomsten zijn, gelet op de omstandigheden in West-Europa van het laatste decennium, die door velen als gunstige condities worden beschouwd voor rechts-extremisme, namelijk: toegenomen migratie, toegenomen steun voor rechts-populistische partijen, jihadistisch terrorisme en hoge werkloosheidscijfers bij jongeren. Hij verklaart de daling van het aantal dodelijke aanslagen aan de hand van een aantal hypothesen: minder activisme in zijn algemeenheid onder de jeugd, meer internetgebruik dan straatmanifestaties bij politiek geëngageerde jongeren, minder criminaliteit in zijn algemeenheid en gewinning bij jongeren aan de multiculturele samenleving. Hij benadrukt dat deze hypothesen nader wetenschappelijk onderzoek vereisen.

Een andere vooraanstaand onderzoeker in dit veld, Daniel Koehler, benadrukt dat alle statistieken op het vlak van rechts-extremistisch geweld aangeven dat er sprake is van toenemende

rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld in West-Europa. Hij benadrukt daarbij de belangrijke invloed die de jihadistische aanslagen in West-Europa alsmede de migratieaanwas hebben op de toename van rechts-extremistisch geweld.³⁶ Het doel van rechts-extremisten bij acties rondom asiel is volgens hem tweeledig: in de eerste plaats duidelijk maken aan de asielzoekers dat zij niet welkom zijn en dienen te vertrekken, en ten tweede druk uitoefenen op de autoriteiten om geen asielzoekers meer toe te laten. De correlatie met jihadistische aanslagen onderstreept hij onder meer met het met 281 procent gestegen percentage rechts-extremistische geweldsdaden tegen moslims na de aanslagen op Charly Hebdo in 2015.³⁷ Dit fenomeen deed zich eerder in in het VK na de aanslagen in Londen (2005) en in Nederland na de moord op Van Gogh (2004). Opvallend is overigens dat na de jihadistische aanslagen in België rechts-extremistisch geweld is uitgebleven. Toch bestaan ook daar zorgen over de radicalisering van en potentiële gewelddoepassing door rechts-extremistische burgerwachten (zie hoofdstuk 4) en de opkomst van nieuwe groepen als de jongerenbeweging Schild & Vrienden.³⁸ Deze groep predikt een fysieke en gewapende voorbereiding op een burgeroorlog (zie hoofdstuk 3).³⁹

Nederland

Meeste gewelddaden tijdens de vluchtelingen crisis

Uit de cijfers van de Monitor (thans: 'Rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld') van de laatste jaren blijkt dat na 2014 het aantal gewelddaden met deze achtergrond sterk toenam, van 17 in 2013, 42 in 2014, 38 in 2015 tot 45 in 2016 (in hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de doelwitten en modus operandi).⁴⁰ Het ging hier om doelbekladding, bedreiging, confrontatie, vernieling, brandstichting en mishandeling. In beginsel moeten de meeste van deze geweldsdaden worden beschouwd als extremisme en niet als terrorisme, omdat het niet gaat om op mensenlevens gericht geweld. Een blijvende beperking, waarvan ook al sprake was in jaren tachtig en negentig, is dat veel van de daders niet opgespoord worden waardoor hun identiteit – en daarmee de exacte achtergrond - onbekend blijft. Dat het een racistisch of rechts-extremistische motief betrof, wordt in die gevallen afgeleid uit de context. Hierdoor is het moeilijk te bepalen of de daders onderdeel uitmaken van een groter organisatorisch verband of handelen vanuit een kleiner, niet organisatorisch of individueel verband.

32 Koehler, 'Right-wing extremism and terrorism in Europe, current developments and issues for the future', in: *Prism* 6, no. 2, p. 87.

33 Ravndal, 'Right-wing terrorism and violence in Western Europe: introducing the RTV dataset', in: *Perspectives on terrorism*, vol. 10, issue 3, juni 2016, p. 2.

34 De dataset en codebook kunnen worden gedownload van <http://www.sv.uio.no/c-rex/rtv>.

35 'Right-wing terrorism and violence in Western Europe: introducing the RTV dataset', in: *Perspectives on terrorism*, vol. 10, issue 3, juni 2016, p. 2.

36 Koehler, 'Right-wing extremism and terrorism in Europe, current developments and issues for the future', p. 87.

37 M. Mark, 'Anti-muslim hate crimes have spiked after every major terrorist attack: After Paris, muslims speak out against islamophobia', *International Business Times*, 18 november 2015.

38 'Staatsveiligheid waarschuwt voor extreemrechtse burgerwachten: aanslagen zijn niet uit te sluiten', Het Laatste Nieuws, <https://www.hln.be/nieuws/buitenland/na-waarschuwing-voor-extreemrechtse-burgerwachten-in-belgie-wat-ze-elders-in-europa-uitspookten-als-protest-tegen-vluchtelingen-a44f9c69/> 20 augustus 2018.

39 NOS, 'België valt over reportage over ultrarechtse jongeren', 6 september 2018.

40 *Zesde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland*, december 2017.

De toename van het aantal geweldsdaden in de afgelopen jaren lijkt in belangrijke mate terug te voeren op de maatschappelijke ophef die ook in Nederland ontstond naar aanleiding van de komst en opvang van asielzoekers vanaf vooral de tweede helft van 2015. De komst van 56.900 asielzoekers (en nareizigers) in 2015 betekende een verdubbeling van het jaar ervoor; niet eerder kwamen zo veel asielzoekers in zo'n korte tijd naar Nederland.⁴¹ Dit leidde tot grote gepolariseerde politieke en maatschappelijke debatten, waarbij groepen in Nederland meer dan tijdens de vorige grote migratiestroom in de jaren negentig tegenover elkaar stonden. Parallel aan het maatschappelijke gepolariseerde debat in het najaar van 2016 nam het rechts-extremistische geweld sterk toe nam. Uit de cijfers van Wagenaar blijkt dat in 2016 van de 45 geweldsincidenten er 26 (58%) een relatie hadden met de opvang van asielzoekers.⁴² Hoewel als gezegd het merendeel van de daden te classificeren is als extremisme, bleek er één uitzondering. De Enschedese groep Demonstranten tegen Gemeenten (DTG) begon in 2015 als een lokale groep van 'boze burgers' die protesteerde tegen de geplande komst van een azc, zonder dat de leden een nadrukkelijke achtergrond in het rechts-extremistische veld hadden. Al snel had de groep landelijke ambities en sloten ook personen aan met een gekende rechts-extremistische achtergrond. Uit deze groep radicaliseerde een kleine groepje van vijf personen richting bereidheid tot het toepassen van geweld. Zij bleken bereid en in staat om (op een amateuristische wijze) geweld te gebruiken tegen een moskee, op een tijdstip dat er mensen in het gebedshuis waren. Hoewel er geen gewonden of doden vielen, oordeelde de rechter dat er sprake was van brandstichting met terroristisch oogmerk. Volgens de rechter wilden zij namelijk met geweld de gemeente Enschede en de moslimgemeenschap angst aanjagen om er voor te zorgen dat er geen asielzoekerscentrum zou komen in die stad.⁴³ Hiermee werd voor het eerst in de Nederlandse rechts-geschiedenis bij een rechts-extremistische gewelddaad door de rechter geoordeeld dat er sprake was van een terroristisch oogmerk bij de uitvoering van de actie. Het beoogde azc in Enschede zou er uiteindelijk niet komen; het teruglopende aantal asielzoekers eind 2016 nam er de noodzaak van weg.

Het aantal rechts-extremistische gewelddaden vlakke weer af in de tweede helft van 2016 nadat het aantal asielzoekers en het debat daarover verminderde.

Dat rechts-extremistisch geweld sterk kan samenhangen met maatschappelijke polarisatie over identiteitsvraagstukken blijkt ook bij de kwestie over Zwarte Piet. Het behoud van Zwarte Piet, in reactie op de strijd van diverse antiracistische groepen die pleiten voor afschaffing vanwege het vermeende racistische karakter, werd pas relatief laat door extreemrechtse groepen aangegrepen voor protestacties. Hiermee trachten groepen als Voorpost en Pegida

aan te haken op een breder in Nederland gevoeld verzet tegen het verwijt van racisme of de aanpassing van een oude traditie. Voorpost en Pegida mengen zich naast andere groepen op activistische wijze in tegendemonstraties. Er zijn echter ook rechts-extremistische individuen die een stap verder gaan en bereid zijn geweld toe te passen tegen anti-Zwarte Piet actievoerders. Deze gewelddaden deden zich de laatste jaren voor in de maanden dat het Zwarte Pieten-debat opleefde, namelijk in de periode oktober tot en met december.

Tabel 4. Rechts-extremistisch geweld in Nederland 2012-2016, Bron: Verwey Jonker Stichting.

Categorie	2012	2013	2014	2015	2016
Doelbekladding	1	6	11	16	8
Bedreiging	8	5	13	8	16
Confrontatie	2	4	7	8	16
Vernieling	1	1	4	4	7
Brandstichting	0	0	0	0	2
Mishandeling	2	1	7	2	5
Totaal	13	17	42	38	45

Beschouwing

Een eenduidig beeld over de omvang en de vermeende groei van het gewelddadig rechts-extremisme en rechts-terrorisme ontbreekt. Dit is mede toe te schrijven aan het gebrekkige Europese overzicht van rechts-extremistische data en het gebruik van uiteenlopende definities. In de praktijk blijkt de overlap tussen *hate crime* en terroristisch geweld aanzienlijk, waardoor in Europa het zicht op de dreiging van het rechts-extremisme en rechts-terrorisme niet volledig is. Het is een opvallende constatering dat het aantal dodelijke aanslagen van rechts-extremistisch geweld sinds 1990 is afgenomen. Daar staat tegenover dat de rechts-terroristische aanslag van Breivik qua omvang ongekend was in de Europese geschiedenis. De vluchtelingen crisis lijkt in veel West-Europese landen een katalyserende werking te hebben gehad op rechts-extremistisch geweld, waarbij ingespeeld wordt op de al langer levende klachten over de jihadistische dreiging en de vermeende islamisering. De gewelddaden worden veelal niet beschouwd als rechts-terrorisme en worden daarom ook niet verdisconteerd in de cijfers van Europol. Statistisch materiaal zegt echter niet alles over de dreiging: het laatste jaar hebben de voormannen van de Duitse, Engelse en Franse inlichtingen- en politiediensten gewezen op een toenemende geweldsdreiging. Zorgelijk is dat in Engeland en Frankrijk, waar tot voor kort weinig tot geen professionele rechts-terroristische celstructuren waren, daar de laatste twee jaren wel voorbeelden van zichtbaar werden. Hoewel sommige wetenschappers wijzen op het bestaan van een nieuwe rechts-extremistische geweldgolf in Europa, met uitzondering van Duitsland, kan dat cijfermatig nog niet stevig worden onderbouwd.

41 'In 2015 twee keer zo veel asielzoekers en nareizigers als in 2014', CBS, 19 januari 2016, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/04/in-2015-twee-keer-zo-veel-asielzoekers-en-nareizigers-als-in-2014>

42 Zesde rapportage Racisme, p. 45.

43 Rechtbank Overijssel, ECLI:NL:RBOVE:2016:4137, 27 oktober 2016.

De Nederlandse omvang van het rechts-extremistische geweld is in vergelijking met deze landen, ook in relatieve zin en zonder de ernst en impact van de gewelddaden te bagatelliseren, relatief beperkt te noemen. Het rechts-extremistische geweld is in vergelijking met de jaren negentig in ons land (zie hoofdstuk 1) in omvang afgenomen. De nadruk ligt op rechts-extremistische gewelddaden die sterk samenhangen met gepolariseerde maatschappelijk discussies waarin extreemrechts een aandeel heeft of zich inmengt. Op dit moment gaat het debat in Nederland vooral over de islam en moslims, asielzoekers en Zwarte Piet. Dit is een belangrijk inzicht bij het bepalen van de rechts-extremistische dreiging. Daarbij lijkt het erop dat hier, net als in Duitsland, de meeste personen die verantwoordelijk waren voor de gewelddaden – voor zover bekend - geen achtergrond hebben in rechts-extremistische groepen. In korte tijd bleken zij buiten dit spectrum om dus te radicaliseren tot de bereidheid om geweld toe te passen. Hierbij was geen sprake van professionele terroristische strategieën of organisatievormen; het cumulatieve effect van deze kleinere aanslagen kan in potentie echter een soortgelijke uitwerking hebben. In Nederland zijn er geen rechts-terroristische organisaties of groeperingen actief. Het ligt ook niet voor de hand dat dergelijke structuren de komende tijd zouden ontstaan. Wel is het voorstelbaar dat een eenling of een kleine groep (zoals DTG) in korte tijd radicaliseert en over gaat tot terroristisch geweld. Hoewel er geen concrete aanwijzingen zijn voor nieuwe initiatieven zoals deze, blijft dit een realistische mogelijkheid, mede gelet op het gepolariseerde klimaat. Hier wordt in hoofdstuk 6 verder op ingezoomd.

3. De ideologische variëteit binnen het rechts-extremisme en de positie van geweld

De functie van de rechts-extremistische ideologie

In veel publicaties over extremisme en terrorisme staat het belang van de radicale ideologie centraal. Dit is terecht omdat extremistische groepen in hun wereldbeschouwing, propaganda, interne samenhang en bij de uitvoering van (gewelddadige) acties zich in belangrijke mate modelleren naar de beelden, opvattingen en ideeën binnen de betreffende radicale ideologie. Een ideologie vormt een gemeenschappelijk en veelal normatief referentiekader voor a) de interpretatie van de geschiedenis en de samenleving waarin men leeft, b) het wereldbeeld dat men voorstaat (het ideaal), c) regulering van de onderlinge verhoudingen tussen aan de ene kant gelijkgestemden en aan de andere kant andersdenkenden en d) het handelen dat kan of moet resulteren in het ideaal.⁴⁴ Op basis van een rechts-extremistische ideologie kan door rechts-extremisten op verschillende maatschappelijke en politieke thema's worden ingespeeld, die soms ogenschijnlijk niet voor de hand liggen, zoals natuur en milieu en dierenrechten. In de inleiding werd al gesteld dat vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde (cultuur-) elementen en ultranationalisme denkbeelden zijn die binnen het rechts-extremisme gehuldigd worden. Deze elementen komen terug in de vier ideologische hoofdstromingen van het rechts-extremisme die hieronder geschetst gaan worden.

Onderzoek gedurende het laatste decennium heeft echter ook aangetoond dat het belang van ideologie in een aantal opzichten moet worden gerelativeerd, ook binnen het rechts-extremisme. Dan gaat het vooral om empirisch onderzoek, waaruit blijkt dat veel personen die zich aansluiten bij een rechts-extremistische groep aanvankelijk weinig tot geen uitgekristalliseerde ideologische of politieke ideeën hebben, maar slechts een basaal

vijandelijk gevoel over buitenlanders.⁴⁵ Ook belangrijke redenen voor aansluiting bij een gewelddadige rechts-extremistische groep zijn onder andere het gevoel tot een groep te gaan behoren ('kameraadschap'), identiteitsvraagstukken, de beschikbaarheid van drank en racistische muziek.

Neonazisme als oud vertrekpunt

Traditioneel stonden binnen het rechts-extremisme in West-Europa de neonazistische ideologie of varianten daarop centraal. Bij deze ideologische opvattingen wordt de nadruk gelegd op ongelijkwaardigheid tussen volken, waarbij biologische verschillen tussen rassen bepalend zijn. Uitgangspunt daarbij is de 'superioriteit van het blanke ras'. De nationaalsocialistische ideologie van de NSDAP (1933-1945) geldt binnen deze groepen als ideologisch vertrekpunt. Hoewel van oudsher antisemitisme een kernelement is, kenmerkte de neonazistische beweging zich na de Tweede Wereldoorlog door een veel bredere focus. Racisme, xenofobie, antilinks en (vanaf de jaren zeventig) antimigratietendenzen waren daarbij belangrijke vaste onderdelen in het neonazistische gedachtegoed. Geweld tegen (etnische en culturele) minderheden wordt daarbij door de meeste neonazi's als gerechtvaardigd gezien. Neonazistische groepen als Blood & Honour en Combat 18 kenmerkten zich in de jaren tachtig en negentig door de toepassing van geweld op straatniveau. Ook georganiseerd en ernstig geweld komt uit deze ideologische hoek voort. De terroristische cel van de NSU is een voorbeeld van een neonazistische groep die racistische moorden pleegden op negen migranten, veelal van Turkse afkomst. Vooral in Duitsland en in Scandinavië, maar ook in Oost- en Midden-Europa (buiten de focus van dit onderzoek) zijn nog steeds rechts-extremistische groepen die deze 'klassieke' rechts-extremistische ideologie aanhangen. In

44 Zie ook: NCTb, *Ideologie en strategie van het jihadisme*, 2009.

45 T. Bjørge, 1997, in: 'Radical right-wing movements: who, when how and why?' Manueala Caiani, *Sociopedia.isa*, 2017.

Nederland komen de NVU en groeperingen als Blood & Honour uit deze traditie voort.

Verschuiving naar cultuur en identiteit

Hoewel er nog steeds groepen zijn die het ‘wij versus zij’ vooral definiëren op basis van biologisch racisme gebaseerde neonazistische ideeën, leek dit traditionele neonazistische gedachtegoed in West-Europa het laatste decennium veel van zijn aantrekkingskracht te hebben verloren. Het zwaartepunt, de toename in het groeipotentieel leken te liggen in een andere hoek. Het ideologische vertoog van het rechts-extremisme verschoof in belangrijke mate van het concept ‘ras’ naar ‘cultuur’. Deze omslag kreeg vooral substantie in het begin van deze eeuw maar de intellectuele origine daarvan is ouder. Al sinds eind jaren zestig streefde de stroming van de *nouvelle droite* uit Frankrijk, met Alain de Benoist als intellectuele voorman, tegen multiculturalisme en de liberale democratie, die volgens hen een bedreiging vormden voor de identiteit van Europese landen. Wel nam hij afstand van het nazisme en fascisme. In de *nouvelle droite*-theorie volgt politieke verandering op culturele en sociale veranderingen. Daar was de inzet van de beweging dan ook op gericht. Lang was dit echter marginaal gedachtegoed in de radicale, intellectuele hoek.

In de context van Europa na 2001 werd de onvrede over de islam en de multiculturele samenleving breder in de maatschappij voelbaar en werden deze onderwerpen in veel Europese landen de inzet van een politiek debat. Nieuwe rechts-extremistische groepen gaven dit gedachtegoed een radicalere wending. Dit kreeg aanvankelijk vooral vorm in de zogenoemde counter-jihad beweging, die zowel op het internet (onder andere op de website Gates of Vienna) als in de fysieke wereld (zoals de English Defence League in het VK) actief werd. Volgens de aanhangers is sprake van een imminente dreiging die tweeledig is. Ten eerste de jihadistische terroristische dreiging. Ten tweede de ‘islamisering van Europa’ door migratieontwikkelingen. De islam wordt binnen deze ideologische hoek beschouwd als een extremistische ideologie, als wezensvreemd aan de Europese samenleving en onverenigbaar met de westerse maatschappij. Het multiculturalisme leidt in deze visie tot een verdere islamisering van de samenleving en daarmee tot de ondergang van de westers-christelijke identiteit van de Europese landen. De hedendaagse ontwikkelingen worden daarnaast vaak geplaatst in een historisch continuüm van vijandschap tussen het christendom en de islam, waarbij benadrukt wordt dat de islam sinds de zevende eeuw Europa wil veroveren. Verzet was en is noodzakelijk om deze ontwikkeling te stoppen. De naam van de website ‘Gates of Vienna’ verwijst ernaar.⁴⁶

Hoewel er van christelijk fundamentalisme binnen de rechts-extremistische stroming in West-Europa, anders dan bijvoorbeeld in de

Verenigde Staten, geen sprake is en het christendom meer als een culturelement wordt beschouwd, wordt in deze kringen de culturele ‘clash of civilizations’ als een onontkoombaar gegeven gezien. Europese overheden, veelal beschouwd als een elite, worden gezien als links en zwak, en niet bereid en in staat weerstand te bieden tegen deze islamisering.⁴⁷ Daarnaast wijzen zij op de vermeende faciliterende rol van personen die in hun jargon worden aangeduid als ‘cultuurmarxisten’, waarmee mensen worden bedoeld die na 1968 het maatschappelijke debat zouden hebben bepaald. Binnen dit gedachtegoed nemen samenzwerings-theorieën een belangrijke plek in.⁴⁸ De ‘Eurabia’-these is hiervan een voorbeeld. Deze constructie, uitgedragen door Bat Ye’or, stelt dat de Europese politieke elite in de jaren zeventig in het geheim met de Arabische machthebbers heeft samengezwoeren in ruil voor de leverantie van olie.⁴⁹ Hierdoor kon omvangrijke migratie vanuit de Arabische wereld naar Europa plaatsvinden en werd Europa een veredelde voorpost (‘Eurabië’) van de Arabische wereld. De klassieke functie van dergelijke samenzwerings-theorieën is om zowel een duidelijke interne (‘volksvijandige’) als externe (‘volksvreemde’) vijand te benoemen, die tezamen een bedreiging vormen voor de eigen groep. Van antisemitisme is binnen deze ideologisch hoek niet tot nauwelijks sprake. Israël wordt door velen beschouwd als een bastion in de strijd tegen de islam. Deze andere houding ten opzichte van het jodendom vormt een groot contrast met de klassieke neonazistische beweging die sterk antisemitisch is. Deze splijtzam weerhoudt de twee groepen dan ook van intensieve samenwerking en leidt soms zelfs tot openlijke, onderlinge vijandigheden.

In beginsel wordt binnen de counterjihad-beweging openlijk afstand genomen van het toepassen van geweld. De relatie tot geweld is niettemin ambigu te noemen. Bij groepen als EDL in Engeland zijn demonstraties vaak gepaard gegaan met geweld. Ook is het opvallend dat in de propaganda vaak verwezen wordt naar de kruistochten en het heldhaftig gewelddadig optreden van christelijke ridders zoals de tempeliers. Dat de counterjihad-ideeën ook nadrukkelijk met een ernstige geweldscomponent kunnen worden aangevuld, bleek bij de Noorse aanslagpleger Breivik. De counter jihad-ideeën vormden de essentie van zijn manifest ‘2083 – a European declaration of independence’. Hierin stelde hij dat het zijn doel was de “oorspronkelijke volken van Europa te bevrijden en te vechten tegen de Europese jihad”.⁵⁰ In Breiviks gedachtegoed is het toepassen van geweld een onontkoombaar middel. Hij beschouwde zijn aanslag als een ‘pre-emptive strike’ omdat de ‘multiculturalistische elite’ democratische oppositie niet toestond. Met zijn keuze voor het doelwit op Utøya richtte hij zichzelf

⁴⁶ De naam verwijst naar de Beleggen van Wenen in 1529 en 1683 toen Ottomaanse troepen zonder succes trachtten de hoofdstad van het toenmalige Habsburgse Rijk te veroveren. Het mislukte beleg van 1683 wordt wel beschouwd als het begin van het einde van het Ottomaanse Rijk.

⁴⁷ A. Kundnani, ‘The changing nature of Far-Right Ideologies with Dr. Arun Kundnani’, <https://icct.nl/event/the-changing-nature-of-far-right-ideologies-with-dr-arun-kundnani/> Bezocht op 27 juni 2018.

⁴⁸ J. Van Buuren, *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, p. 119.

⁴⁹ B. Ye’or, *Eurabië, de geheime banden tussen Europa en de Arabische wereld*. Amsterdam 2018.

⁵⁰ 2083, p. 817.

dan ook op de in zijn ogen toekomstige multiculturalistische elite (namelijk de jongerenorganisatie van de sociaaldemocratische partij in Noorwegen). Niet geheel toevallig presenteerde hij zich als een onderdeel van een tempeliersverbond ('Knights Templar'), dat in werkelijkheid overigens nooit bestaan heeft. Hoewel de gewelddadige boodschap van Breivik online nog sporadisch resoneert, zijn er geen aanwijzingen dat binnen de counterjihad-beweging de geweldscomponent een integraal onderdeel is geworden van de ideologie.

Een andere ideologische stroming is de Europese identitaire beweging, die weliswaar sterk verbonden is met de counterjihad maar andere accenten legt. Deze beweging is ook ideologisch schatplichtig aan de *nouvelle droite* en komt voort uit de groep Unité Radicale, die eerder door de Franse staat verboden werd omdat een van de leden van die groepering in 2002 een aanslag pleegde op de Franse president Jaques Chirac.⁵¹ Uit het Bloc Identitaire ontwikkelde zich sinds 2006 een jongerenbeweging: de *generation identitaire*. In verschillende Europese landen, waaronder Nederland, zijn groepen actief die verbonden zijn aan deze ideologische stroming. Anders dan bij de counterjihad wordt naast de invloed van de islam ook de 'imperialistische' invloed van de Verenigde Staten op Europa verafschuwd. De culturele identiteit van de afzonderlijke Europese landen moet in hun ogen behouden worden. Binnen de beweging wordt het racisme gehuldigd. Dat wil zeggen dat verschillende etnische volken niet zozeer als minderwaardig aan de autochtone West-Europeanen (klassiek racisme) worden gezien. Wel zien aanhangers van het racisme grote, onoverbrugbare verschillen tussen de volken. Een maatschappelijk succesvol samengaan van verschillende etniciteiten in een gebied zal ten koste gaan van de eigen identiteit en is daarmee onwenselijk, aldus deze opvatting. Verder wordt het gedachtegoed gekenmerkt door een sterk antikapitalistisch element en wordt directe democratie voorgestaan. In de ideologie wordt geweld niet als middel bepleit; er is echter wel degelijk ruimte voor militante vormen van activisme die in sommige gevallen over de grenzen van de wet gaan (bezetten van moskeeën) en intimiderend zijn. In Nederland hangt de kleine groepering Identitair Verzet deze ideologie aan.

De invloed van de alt-right uit de Verenigde Staten: de terugkeer van biologisch geïnspireerd racisme

Alt-right (*alternative right*) was lang een marginaal verschijnsel in de Verenigde Staten, dat zich vooral op het internet afspeelde en geen factor van belang was voor Europa. Met de komst van Steve Bannon (voormalig directeur van de alt-right website Breitbart) als adviseur van de latere president Donald Trump in het Witte Huis, veranderde die situatie aanzienlijk. De alt-right was aanvankelijk een verzamelaarsnaam voor diverse rechts-extremistische activiteiten en denkbeelden die coherent noch goed georganiseerd waren. De voorman van de beweging, Richard Spencer, bleek na 2016 echter in staat een

meer eenduidige ideologische lijn uit te dragen. De alt-right ideologie hanteert witte identiteitspolitiek en streeft daarbij naar een 'homogene blanke etnostaat'. De ideologie richt zich vooral in de VS tegen de culturele identiteitspolitiek van politiek (extreem-) links en wordt op een moderne wijze gepresenteerd met een positief en humoristische toon met behulp van memes (zie het hoofdstuk over internet). Democratie wordt nadrukkelijk afgewezen.⁵² De meeste ideeën vanuit de Amerikaanse alt-right-beweging tonen veel overeenkomsten met de klassieke Europese neonazistische traditie.

Media-aandacht voor het alt-right-fenomeen, maar vooral de verspreiding van de alt-right ideeën via sociale media en obscure internetlocaties als 4Chan, miste zijn uitwerking niet in Europa. Opvallend was dat vooral hoogopgeleide Europese jongeren vatbaar bleken. Diverse Europese groeperingen, zoals Erkenbrand in Nederland, werden in de periode na de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 opgericht. De demografische ondergang van het 'blanke ras' werd al snel het centrale thema. Verder is er binnen de groepering een sterke afkeer van feminisme en homoseksualiteit en is er sprake van een sterke antisemitische inslag. De houding ten opzichte van geweld van de Europese volgelingen van de alt-right-beweging is ambigu. Voorlopig dieptepunt in de Amerikaanse activiteiten van alt-right is de uit de hand gelopen demonstratie in Charlottesville (augustus 2017). Hier escaleerde de demonstratie en reed een rechts-extremistische man in op tegendemonstranten, waarbij één dode viel.

Race war of burgeroorlog

Een veel terugkerend element bij diverse rechts-extremisten is het visioen dat op de langere termijn een *race war* onvermijdelijk is. Het concept van een burgeroorlog is binnen het klassieke rechts-extremisme geen ideologisch novum. Het klassieke idee is dat een autoritair regime zich kan vestigen, nadat het 'blanke ras de overwinning heeft behaald'.⁵³ In dat opzicht lijkt dit element op andere radicale ideologieën en stromingen waarin eveneens de gedachte is dat geweld noodzakelijk is om de gewenste heilsstaat te creëren.⁵⁴ Onder andere in het boek 'The Turner Diaries' uit 1978, ook wel eens de bijbel van het rechts-extremisme genoemd, van de Amerikaan William Luther Pierce, wordt dit concept nader uitgewerkt.⁵⁵ De leden van de NSU lazen dit boek en handelden er

51 M. Gandilhon, 'Right wing political violence in France: Stock Take and Perspectives', in: M. Taylor, PM Currie, Holbrook, *Extreme right wing political violence and terrorism*, 2013.

52 G. Hawley, 'The European roots of the alt-right, how far right ideas are going international', in: *Foreign Affairs*, 22 oktober 2017 <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2017-10-27/european-roots-alt-right>

53 Al voor de Tweede Wereldoorlog kwamen denkbeelden over rassenoorlogen terug in onder andere het werk van Oswald Spengler (1880-1936).

54 Zie hiervoor onder andere: B. de Graaff, *Op weg naar Armageddon, de evolutie van fanatisme*, 2012.

55 D. Koehler, 'Strategies of contention. Right-wing extremism and counter state terror as a threat for western democracies', <https://www.sicherheitspolitik-blog.de/2016/03/23/strategies-of-contention-right-wing-extremism-and-counter-state-terror-as-a-threat-for-western-democracies/>, 23 maart 2016.

naar.⁵⁶ Ook Breivik wilde met zijn gewelddaad op termijn een burgeroorlog ontketenen. De Belgische rechts-terroristische groep Bloed, Bodem Eer en Trouw (BBET), actief midden jaren 2000, had het voornemen om een burgeroorlog te ontketenen door zogenoemde ‘false flag’-aanslagen uit te voeren: ‘Dyab Abou Jahjah (Arabisch Europese Liga) zou met een westers wapen vermoord worden en Filip Dewinter (Vlaams Belang) met een kalasjnikov’.⁵⁷ Dit zou uiteindelijk hebben moeten leiden tot een nationaalsocialistisch regime. De hoofdpersonen van de groep, van wie velen een militaire achtergrond hadden, werden echter gearresteerd en veroordeeld tot maximaal vijf jaar gevangenisstraf. De laatste jaren is dit geweldsvisioen in sommige rechts-extremistische kringen van een rassenoerlog omgevormd tot een burgeroorlog tegen moslims en hun vermeende politieke medestanders.

Beschouwing

Er blijft sprake van grote diversiteit binnen de rechts-extremistische ideologie. Het vaste element is dat een duidelijke *in group* versus een geconstrueerde *out group* wordt gecreëerd die etnisch of cultureel (of een combinatie van beide) wordt gedefinieerd. Vreemdelingenhaat, haat jegens vreemde (cultuur-) elementen en ultranationalisme zijn hierbij terugkerende elementen. Antisemitisme is tegenwoordig binnen de rechts-extremistische ideologie nogal eens een splijtzwam. Na een lange periode waarin het aspect van ras naar de achtergrond verdween ten faveure van cultuur, lijkt dit weer te veranderen. Anders dan bij bijvoorbeeld de

jihadistische ideologie wordt bij de vier rechts-extremistische hoofdstromingen geweld naar buiten toe sporadisch gepresenteerd als integraal onderdeel van de ideologie en als middel om de doelen te bereiken. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat sommige rechts-extremisten zich naar buiten toe willen presenteren als voorstanders van *law and order*. Meer voor de hand liggend is echter dat het strategisch zeer onverstandig wordt geacht om het toepassen van geweld openlijk uit te dragen. Opsporing en vervolging liggen dan immers op de loer. Daarbij is het de vraag of veel rechts-extremisten zich in de praktijk gelegen laten liggen aan ideologisch voorschriften. Bij Breivik bleek juist dat de ideologie een startpunt was voor verdere radicalisering richting ernstig geweld. Gelet op het feit dat haat en walging, in de zin van ontmenselijking van de tegenstander, de essentie is van de rechts-extremistische ideologie, en de drempelverlagende werking die haat kan hebben op het toepassen van geweld, kan uit de rechts-extremistische ideologie geweld voortvloeien zonder dat geweld expliciet wordt genoemd in de ideologie. Daarnaast leeft binnen delen van het rechts-extremistische spectrum de notie dat een burgeroorlog onontkoombaar is en men zich hierop dient voor te bereiden. Diverse keren is gebleken dat binnen rechts-extremistische cellen of groepen de hoop leefde dat door eigen gewelddadige acties deze burgeroorlog ook door eigen toedoen valt te ontketenen.

56 ‘Der NSU war nur die Spitze des rechten Terror-Netzwerks’, *Vice.com*, 26 november 2014.

57 ‘Vier leden Bloed, Bodem, Eer en Trouw krijgen celstraffen’, *Nieuwsblad.be*, 7 februari 2014.

4. Organisatie, modus operandi en doelwitten

Organisatie en samenstelling zijn divers

Vooropgesteld moet worden dat niet alle personen die een rechts-extremistische ideologie aanhangen geweld toepassen of daartoe bereid zouden zijn. Het toepassen van geweld blijft een uitzonderlijk fenomeen omdat slechts weinigen het radicaliseringproces richting geweld daadwerkelijk doormaken. De meeste personen die antirechtsstatelijke en antidemocratische denkbeelden hebben, zullen daar in de praktijk op een andere manier invulling aan geven, bijvoorbeeld door te demonstreren of activistische acties uit te voeren om hun ideeën in woord en geschrift te verspreiden. Voor de verschillende actoren die wel geweld toepassen, heeft de Noorse onderzoeker Ravndal een typologie van drie verschillende dadergroepen gemaakt (zie het eerste hoofdstuk). Het gaat om 1) organisaties, 2) subculturele groepen en netwerken en 3) lone actors of hele kleine cellen/groepen van enkele personen. In Europa zijn heden ten dage geen grootschalige rechts-terroristische organisaties meer actief (zie hoofdstuk 1). Het primaat voor het toepassen van geweld is de laatste decennia sterk verschoven naar kleine cellen en lone actors. Koehler geeft aan dat ook in Duitsland, het land met het meeste rechts-extremistische geweld, het grootste deel van de gewelddadige groepen niet meer dan vijf tot negen personen telt.⁵⁸ Dit betekent overigens niet dat kleinere eenheden zich per definitie zouden kenmerken door geringere professionaliteit; ook eenlingen (zoals Breivik) of kleine cellen (zoals de NSU) bleken in staat langdurig aanslagen voor te bereiden en op professionele wijze uit te voeren.

Het TE-SAT rapport over het jaar 2017 van Europol stelt dat de rechts-extremistische beweging in Europa gekenmerkt wordt door fragmentatie, zwak leiderschap, het ontbreken van een consistente organisatievorm en persoonlijke animositeit.⁵⁹ Tegelijkertijd erkent Europol dat vanuit kleine cellen en groepjes wel degelijk ernstig geweld kan voortkomen en dat de activiteiten uit die hoek in diverse EU-lidstaten ook toenamen. Uit onderzoek blijkt dat het aandeel van rechts-extremisten bij lone actor-aanslagen aanzienlijk is. Van de 195 doden door lone actor aanslagen van uiteenlopende ideologische pluimage in de Europese Unie (EU) in de periode 2000-2014 bleken 94 personen om het leven te zijn gekomen en 260 personen gewond geraakt door toedoen van rechts-extremistische lone actors.⁶⁰ Hierbij is wel de kanttekening te plaatsen dat de 77 personen die om het leven kwamen bij de aanslagen van Breivik een substantieel deel vormen van dit aantal. Jihadistische lone actors waren in deze periode verantwoordelijk voor 36 aanslagen met 27 doden en 65 gewonden als gevolg. Uit onderzoek blijkt dat bij veel lone actor-terroristen, onder wie rechts-terroristische lone actors, vaak sprake is van (ernstige) psychische problematiek.⁶¹ Dit betekent echter niet dat met psychische problemen kampende eenlingen geen rationele motieven kunnen hebben. Zij bleken in veel gevallen in staat tot zorgvuldige aanslagplanning.⁶²

Een zorgelijk element in de samenstelling van enkele gewelddadige rechts-extremistische groepjes in Europa is de deelname van (oud-) militairen en politiemannen. Los van het morele aspect dat juist zij steunpilaren van de rechtsstaat zouden moeten zijn, is vooral hun ervaring met en toegang tot wapens een risico-element. In het VK werden in 2017 vier militairen gearresteerd op verdenking van het voorbereiden van terroristische handelingen en lidmaatschap van

58 Koehler, 'Strategies of contention. Right-wing extremism and counter state terror as a threat for western democracies', <https://www.sicherheitspolitik-blog.de/2016/03/23/strategies-of-contention-right-wing-extremism-and-counter-state-terror-as-a-threat-for-western-democracies/>, 23 maart 2016.

59 Europol, TE-SAT European Union Terrorism Situation and Trend Report 2017, p. 45.

60 C. Ellis, R. Pantucci en J. de Roy van Zuijdewijn, E. Bakker, 'Lone-Actor Terrorism Analysis Paper', februari 2016, p. 8.

61 Zie onder andere: P. Gill, J. Horgan en P. Deckert, 'Bombing alone: tracing the motivations and antecedent behaviors of lone actor Terrorists', in: *Journal of Forensic Sciences*, 2014, p. 425-435.

62 E. Corner, P. Gill, 'A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism', in: *Law and Human Behavior*, 39(1), 23-34. <http://dx.doi.org/10.1037/lhb000102>, (2015).

de rechts-terroristische groepering National Action (opgericht in 2013).⁶³ Deze neonazistische organisatie, die voortkomt uit de British National Party, was de eerste rechts-extremistische organisatie die in het VK op basis van terrorismewetgeving in 2017 verboden werd.⁶⁴ Ook in Duitsland werd in 2017 een officier, Franco A., gearresteerd die samen met een student en een andere militair door middel van een *false flag*-methode een aanslag wilde uitvoeren. Franco A. deed zich voor als een Syrische asielzoeker en wilde vanuit die identiteit een aanslag plegen op een politicus, om zo de spanningen rondom dit thema in Duitsland verder te vergroten.⁶⁵ Onder anderen toenmalige Bondsprezident Joachim Gauck (partijloos) en minister van Justitie Heiko Maas (SPD) werden genoemd op de aangetroffen dodenlijst van A.⁶⁶

Een ander voorbeeld van het verschijnsel dat rechts-extremisten kunnen inspelen op de actualiteit en zich in nieuwe vormen kunnen organiseren, ontvouwde zich tijdens de vluchtelingen crisis. Vanuit Scandinavië waaide het fenomeen over van surveillancegroepen die claimden voor de veiligheid van de Europese burgers op te komen. Groepen als Soldiers of Odin stelden dat de overheden niet in staat zijn de autochtone burger te beschermen. Hoewel er relatief weinig voorbeelden bekend zijn van ernstige gewelddadige incidenten rondom deze surveillancegroepen en de omvang beperkt is gebleken, kan hun propaganda de legitimiteit van de staat wel ondergraven. Na de moord op een Duitser door enkele migranten in de nazomer van 2018 speelden rechts-extremisten in Chemnitz in op maatschappelijke onvrede en werd het recht in eigen hand genomen om aan te tonen “wie het in de stad voor het zeggen heeft”.⁶⁷

Er is sprake van structurele internationale samenwerking bij diverse extreemrechtse en rechts-extremistische actiegroepen. Zo bezoeken leden van klassieke neonazistische groepen elkaars bijeenkomsten al vele jaren. Ook identitaire groepen werken binnen West-Europa met elkaar samen. Dat bleek onder andere in de zomer van 2017. Toen trachtten diverse Europese actievoerders van het extreemrechtse initiatief ‘Defend Europe’ met een via *crowd financing* gefinancierde boot op de Middellandse Zee te voorkomen dat NGO’s vluchtelingen aan boord zouden nemen. De acties waren weinig succesvol maar hadden een groot mediabereik. Nederlandse identitaire groepen en personen steunden het initiatief, maar namen niet deel aan de acties. Dit is kenmerkend voor de huidige situatie: Nederlandse rechts-extremisten hebben in Europa geen voortrekkersrol.

Modus operandi (MO) en doelwitselectie

De eerder genoemde rechts-terroristische aanslagen zijn gebeurtenissen die een groot mediabereik hebben en nationaal en internationaal veel aandacht en maatschappelijke onrust genereren. Het zijn echter uitzonderlijke acties in vergelijking met de minder complexe gewelddaden die meer frequent plaatsvinden. Een complexe rechts-terroristische aanslag met explosieven en vuurwapens heeft tot op heden één keer plaatsgevonden: de aanslag door Anders Breivik. De meeste gewelddadige rechts-extremistische acties in de EU zijn in de uitvoering simpel van opzet. Het gaat om acties als fysiek geweld met messen, explosieven, wapens, alsmede bedreiging en brandstichting. Doelwitten hierbij zijn asielzoekerscentra, moskeeën, synagogen, linkse partijkantoren en overheidsobjecten. Het kan hierbij zowel gaan om objecten als personen. Klassieke rechts-extremistische doelwitten als communisten en joden zijn het laatste decennium veelal vervangen door islamitische objecten gebouwen en migrantengroepen.⁶⁸ De afgelopen jaren zijn daarnaast diverse malen linkse, in de ogen van rechts-extremisten pro-migranten-politici doelwit geweest van rechts-extremistisch geweld.

In het hoogste geweldssegment is het uitvoeren van een *false flag*-aanval al diverse malen een plan geweest van rechts-extremisten – voorbeelden zijn hierboven beschreven. De periode waarin dit het vaakst structureel voorkwam was in het tijdperk van de Jaren van Lood in Italië (zie hoofdstuk 1). Doel bij dergelijke acties is om de staat te destabiliseren, maatschappelijke spanningen, de polarisatie te vergroten en de machtsbasis van de eigen groep te versterken. In het uiterste geval is het doel om chaos te creëren om zo de weg vrij te maken voor de installatie van een autoritair regime.

Opvallend is de wijze waarop de afgelopen jaren rechts-terroristische eenlingen het inrijden op een groep personen als aanslagmethode lijken te hebben gekopieerd van jihadistische aanslagplegers. Zo reed de Britse aanslagpleger Darren Osborne in op een groep personen die stond te wachten voor de Finsbury Park moskee in Londen (19 juni 2017). Daarbij viel één dode. De man was in korte tijd geradicaliseerd en wilde wraak nemen voor diverse jihadistische aanslagen in het VK. Ook in Zweden reed een rechts-extremist in 2017 in op asielzoekers, overigens zonder dat daarbij personen om het leven kwamen.⁶⁹

63 ‘Neo-Nazi arrests: Serving British soldiers held over terror offences as alleged members of National Action’, *Independent*, 5 september 2017.

64 ‘Neo-Nazi’ arrests: Calls for extremism inquiry after British soldiers are detained on far-right terror charges’, *Independent*, 6 september 2017.

65 ‘Bundesanwaltschaft klagt Oberleutnant Franco A. an’, *Zeit Online*, 12 december 2017.

66 ‘Namenslisten, Pistole und Granaten – und doch kein Terrorist?’, *Welt*, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article178893150/Der-Fall-Franco-A-Namenslisten-Pistole-und-Granaten-und-doch-kein-Terrorist.html>, 9 juli 2018.

67 ‘Twee gewonden na nieuwe avond vol onrust in Oost-Duitse stad Chemnitz’, *NOS*, 27 augustus 2018.

68 Ravndal, ‘Perspectives on terrorism’, p. 8.

69 Het bekendste voorbeeld van een aanslag met een auto door een rechts-extremist is de aanslag tijdens de alt-right demonstratie in het Amerikaanse Charlottesville (17 augustus 2017), waarbij een persoon van de alt-right inreed op een groep antiracistische tegemonstranten. Een copy cat-effect van terroristen van verschillende ideologische huize is onderdeel van nadere analyse, zoals onder andere geïnitieerd door de NCTV.

Een opvallende handelwijze die typerend is voor veel rechts-extremisten en rechts-terroristen in Europa is dat zij, anders dan bijvoorbeeld jihadisten, hun aanslagen vaak niet expliciet opeisen. In Duitsland bijvoorbeeld wordt slechts 24 procent van de rechts-extremistische aanslagen opgeëist.⁷⁰ Dit is in tegenspraak met de aanname dat terroristen hun geweldsdaad claimen om zo publiekelijk een politiek-ideologische boodschap te verkondigen en de bevolking expliciet vrees aan te jagen. Zo claimden de drie leden van de NSU gedurende een decennium geen van hun aanslagen die zij uitvoerden op (vooral) Turkse personen. Hier zijn meerdere verklaringen voor te geven. In de eerste plaats zorgt het opeisen van een aanslag voor het vergroten van de kans op detectie door de autoriteiten. In het kader van het concept van *leaderless resistance* kan dit een weloverwogen strategie zijn. Verder kan een geweldsdaad tegen een moskee of synagoge vanuit rechts-extremistisch perspectief voor zichzelf spreken: de geweldsdaad leidt immers vaak toch al tot angst en onrust bij de getroffen groep. Een nadrukkelijke uitzondering is Anders Breivik, die kort voordat hij zijn aanslagen pleegde zijn 1.500 pagina's tellende manifest '2083 – A European declaration of independence' via het internet verspreidde.

Hoewel de meeste aanslagen op conventionele wijze worden uitgevoerd en qua uitvoering relatief simpel zijn, waarschuwt de Duitse rechts-extremisme expert Daniel Koehler nadrukkelijk voor het gebruik van chemische, bacteriologische, radiologische en nucleaire middelen (CBRN) door rechts-extremisten.⁷¹ Hij baseert deze waarschuwing op eerder ontdekte terroristische plots van rechts-terroristen, alsmede de idee dat rechts-terroristen zich niet door hedendaagse jihadistische terroristen willen laten overschaduwen. In 2006 werd de Britse neonazi Ian Davidson veroordeeld omdat er bij hem grote hoeveelheden ricine werden aangetroffen, die hij zelf geproduceerd had. De man werd veroordeeld voor het voorbereiden van terroristische handelingen. Ook noemt Koehler enkele voorbeelden uit de Verenigde Staten. Hij ziet deze CBRN-middelen vooral als een mogelijkheid voor rechts-terroristen om grote angst te creëren. Daarbij ziet hij deze dreiging vooral voor de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Hierbij is de ernst als zeer hoog in te schatten, maar de waarschijnlijkheid als vrij laag.

Tot slot is het van belang stil te staan bij de ontwikkelingen rondom de deelname van rechts-extremistische *foreign terrorist fighters* (FTF) uit Europa in Syrië en Oekraïne, een fenomeen dat vaak onderbelicht blijft in vergelijking met de jihadistische uitreizigers. Rechts-extremistische FTF's zijn geen geheel nieuw verschijnsel; onder meer bij de Joegoslavische Burgeroorlog (1991-1999) waren er al diverse Europese rechts-extremisten die zich aansloten bij Kroatische krijgsmachtonderdelen. Ook het gewapende conflict in Oekraïne heeft sinds 2014 op verscheidene Europese rechts-extremisten een grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Vooral aan de zijde van het deel van het Oekraïense vrijwilligersleger dat bekend

staat als de Azov-brigade, waarbinnen een neonazistische ideologie wordt gehuldigd, hebben zich de laatste jaren diverse Europese rechts-extremisten aangesloten. Aanmelding en rekrutering verlopen veelal via het internet.⁷² Ook aan pro-Russische separatistische zijde zijn West-Europese rechts-extremisten actief.⁷³ Rusland wordt namelijk door sommige rechts-extremisten beschouwd als het laatste land dat opkomt voor traditionele waarden. Op het slagveld in het Oost-Oekraïense strijdgebied doet zich de bijzondere situatie voor dat aan beide zijden Europese rechts-extremisten strijden.⁷⁴ Opvallend is de aanwezigheid van diverse oud-militairen uit verscheidene Europese landen binnen deze groepen. Ook in Syrië en Irak zijn de afgelopen jaren diverse westerse personen militair actief geweest in de strijd tegen ISIS. De precieze motieven van veel deelnemers in deze regio zijn echter onduidelijker dan die van rechts-extremistische strijders in Oost-Oekraïne. De totale omvang van de Europese rechts-extremistische 'uitreizigersgemeenschap' is moeilijk in te schatten. Bij een toekomstige terugkeer van deze personen naar Europa zijn er niettemin zorgen over eventuele trauma's en geweldsbereidheid van hen.

Een aandachtspunt is bovendien de geweldstraining die sommige West-Europese rechts-extremisten in Oost-Europa en Rusland hebben gehad voorafgaand aan een door hen gepleegde geweldsdaad. Twee rechts-extremisten uit Zweden, die lid waren van de neonazistische Nordic Resistance Movement maar die groep niet radicaal genoeg vonden, pleegden in 2016 een aanslag op een azc, waarbij één gewonde viel. Zij hadden voor die aanslag paramilitaire trainingen (inclusief wapentraining) gevolgd bij een particuliere Russische ultranationalistische instelling die burgers traint in voorbereiding op de "aanstaande mondiale chaos".⁷⁵ Volgens de Zweedse autoriteiten leverde de training een belangrijke bijdrage aan het verdere radicaliseringsproces van de twee daders. Overigens vinden er ook in EU-lidstaten trainingen plaats waaraan rechts-extremistische personen deelnemen. Deze trainingen richten zich op gewapende zelfverdediging die noodzakelijk zou zijn voor een toekomstige strijd.⁷⁶

70 Ibidem.

71 D. Koehler en P. Popella, 'Beware of CBRN Terrorism - From the Far-Right', in: *Small Wars Journal*, september 2017.

72 Europol, *TE-SAT 2015*, p. 35.

73 V. Likhachev, "The Far Right in the Conflict between Russia and Ukraine", in: *Russie.Nei.Visions*, No. 95, Ifri, July 2016.

74 'Ukraine war pulls in foreign fighters', <https://www.bbc.com/news/world-europe-28951324>, 1 september 2014.

75 'Russian Extremists Are Training Right-Wing Terrorists from Western Europe', <https://www.thedailybeast.com/russian-extremists-are-training-right-wing-terrorists-from-western-europe>, 8 februari 2017.

76 'Generation Identity: Far right group sending UK recruits to military-style training camps in Europe', *Independent*, 9 november 2017.

Nederland

Organisaties zijn ambigu ten opzichte van geweld

Zoals eerder in deze notitie is vermeld, roepen de Nederlandse extreemrechtse (binnenwettelijk, geen bedreiging voor de democratische rechtsorde) en rechts-extremistische groepen (wel een dreiging voor democratische rechtsorde) niet op tot het toepassen van geweld. Niettemin zijn er in diverse extreemrechtse groepen personen actief die in het verleden wel degelijk veroordeeld zijn voor rechts-extremistische gewelddadigheden, zoals bij de NVU en bij Idenitair Verzet. Bij andere groeperingen is de houding tegenover geweld ambigu. Zo plaatste Idenitair Verzet foto's van vernielingen en blokkadeacties bij islamitische scholen die een aanmoedigende werking kunnen hebben. Ook heerst traditioneel binnen rechts-extremistische neonazistische groepen een zekere fascinatie voor wapens, waar in combinatie met de gehuldigde radicale ideologie altijd een zeker risico vanuit gaat. De omvang van het aantal actieve leden van extreemrechtse en rechts-extremistische groepen wordt in Nederland anno 2018 geschat op ongeveer 250 personen.⁷⁷ Dit aantal nam ten tijde van de vluchtelingencrisis toe tot ongeveer 420, maar nam daarna weer af. Het aantal gewelddadige rechts-extremistische personen buiten de georganiseerde kaders dat verantwoordelijk is voor de 48 gewelddaden in 2016, is moeilijk in te schatten vanwege het beperkte zicht op deze groep.

Modus operandi en doelwitselectie

In Nederland komen de modus operandi en de doelwitselectie van rechts-extremistisch geweld in veel opzichten overeen met het Europese beeld van de laatste jaren, maar er zijn (nog) geen aanwijzingen voor op mensen gericht ernstig geweld. In DTN's werd al benadrukt dat extreemrechtse en rechts-extremistische groepen na een relatieve periode van inertie van 2010-2015 meer momentum kregen naar aanleiding van de onvrede die in Nederland ontstond na de toename van het aantal asielzoekers sinds het najaar van 2015. Gekende extreemrechtse en rechts-extremistische personen, onder wie leden van de NVU, waren soms aanwezig bij verstoringen van inspraakavonden over asielzoekers, maar fungeerden niet als initiator, coördinerende of invloedrijke partij.⁷⁸ Deze rol lag bij lokale protestgroepen die geen achtergrond kenden in extreemrechtse of rechts-extremistische hoek. Deze groepen steunden deze initiatieven wel en waren in sommige gevallen aanwezig bij uit de hand gelopen inspraakavonden. In deze periode zagen ook in Nederland extreemrechtse patrouillegroepen (Soldiers of Odin, Dutch Self Defence Army) het licht, maar die bleken in de praktijk nauwelijks actief.

77 Deze schatting is mede gebaseerd op de zesde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld, 2016. Wagenaar baseert zich bij deze beredeneerde schatting op de aantallen leden of aanhangers die deelnemen aan publieke acties (demonstraties en manifestaties) of aan andere zichtbare activiteiten van een organisatie (zaalbijeenkomsten of activiteiten op sociale media). Zie: *Zesde Rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (2016), p. 42.

78 AIVD, *Jaarverslag 2015*, april 2016.

Het rechts-extremistische geweld concentreert zich op islamitische doelwitten (moskeeën, islamitische centra en scholen) en asielzoekerscentra. Laatstgenoemde opvangcentra werden tijdens de verhoogde instroom vooral in de periode najaar 2015-2016 een voorkeursdoelwit. Dit geweld is in Nederland zeer intimiderend en gericht op het aanjagen van angst (zoals ook terroristen beogen), maar meestal niet op mensenlevens gericht. Mede omdat veel van deze acties heimelijk worden uitgevoerd en niet worden opgeëist (conform het internationale gebruik), is het opsporingspercentage bij dit soort zaken laag. Het internationale beeld dat rechts-extremistische organisaties niet tot nauwelijks samen werken, geldt ook voor Nederland. Extreemrechtse en rechts-extremistische groeperingen zoals Pegida Nederland, Idenitair Verzet, Nederlandse Volks-Unie en Voorpost zijn getalsmatig beperkt in omvang en werken door persoonlijke rivaliteit niet tot nauwelijks samen. Vanuit deze groepen wordt geen geweld gepropageerd.

In het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland staat al enige tijd dat er geen aanwijzingen zijn voor een rechts-terroristische aanslag door een *lone actor* of een kleine groep, maar dat die aanslag wel voorstelbaar is. Deze dreiging materialiseerde toen een groepje dat voortkwam uit Demonstranten tegen Gemeenten (DTG) uit Enschede na een radicaliseringsproces bereid en in staat was om een aanslag te plegen tegen een moskee. Opvallend bij de aanslag op de moskee in Enschede was de verklaring die de daders tijdens de rechtszaak gaven voor hun daad. Zij wilden namelijk met geweld de gemeente Enschede en de moslimgemeenschap angst aanjagen en zo afdwingen dat er geen asielzoekerscentrum zou komen in die stad.⁷⁹ Dit toont aan dat in hun opvattingen de komst van asielzoekers min of meer gelijkgesteld wordt aan de vermeende dreiging van de islam. De twee hoofdreigingen vanuit rechts-extremistisch perspectief smolten als het ware samen bij de legitimering van deze aanslag. Vincent T., die mei 2018 werd gearresteerd omdat hij verdacht wordt van het voorbereiden van een geweldsmisdrijf met terroristisch oogmerk tegen moslims, is een ander voorbeeld van een radicale actor die mogelijk geweld had willen plegen. Het OM deelde mee dat hij nog geen concreet aanslagplan had. Tijdens zijn strafzaak moet duidelijk worden of hij daadwerkelijk de potentie had een gewelddadige aanslag te plegen.⁸⁰ T. was verbonden aan de Anti Terreur Brigade (ATB), een kleine rechts-extremistische groepering die vorm kreeg in de nasleep van de vluchtelingencrisis en thans niet meer actief is.

Nederland kende ook een uitreiziger met een rechts-extremistische achtergrond die zich eerst aansloot bij Oekraïense strijdgroepen om vervolgens de zijde te kiezen van Koerdische groepen met wie hij vocht tegen ISIS. Hij kwam in het voorjaar van 2018 om het leven in gevechten bij Raqqa (Syrië) en is voor zover bekend tot nu toe de enige Nederlander die een dergelijk traject doormaakte. Het fenomeen van rechts-extremistische FTF's lijkt zich vooral in Scandinavië voor te doen. Vooralsnog lijkt in Nederland bij de

79 'Rechtbank Overijssel 08/952186-16', 27 oktober 2016, Rechtspraak.nl.

80 'Terreurverdachte Vincent T. blijft voorlopig vastzitten', *Omroep Gelderland*, 7 september 2018.

meeste rechts-extremisten niet de bereidheid te bestaan om ernstig geweld te ontketenen, laat staan een *race war*. Over de onvermijdelijkheid van een rassenoorlog wordt bij sommige rechts-extremisten wel gefilosofeerd. Het geloof dat een substantieel deel van de Nederlandse bevolking hen daarin zou steunen of eraan zou willen deelnemen, is er echter niet.

Het internationaal in belang toenemende aspect van geweld tegen linkse politieke opposanten heeft zich in Nederland nog minder voorgedaan. Wel is er in toenemende mate de bereidheid van rechts-extremisten om de confrontatie te zoeken met extreem-linkse actievoerders. Dit heeft zich onder andere voorgedaan bij acties rondom Zwarte Piet. Waar in het verleden rechts-extremisten ervoor waakten om zich te begeven in 'linkse' steden als Nijmegen en Amsterdam, is die bereidheid er nu wel. Hierdoor neemt in Nederland het risico op confrontatiegeweld de laatste tijd toe.

Beschouwing

Als we kijken naar het in West-Europa toegepaste geweld dan blijkt dat dit wordt gekenmerkt door niet-complexe aanslagen die worden uitgevoerd door kleine groepjes of cellen. De periode dat grootschalige aanslagen gepleegd werden door grootschalige rechts-terroristische groepen behoort voornamelijk tot het verleden. Hoewel deze acties internationaal niet vaak het predicaat terrorisme toebedeeld krijgen, maar vaak worden gezien als *hate crimes*, zijn het wel acties die structureel in West-Europa plaatsvinden en die aanzienlijke psychologische impact hebben op de direct getroffen, evenals op de gemeenschappen. Islamitische doelwitten (moskeeën, islamitische centra en scholen), asielzoekerscentra en linkse politieke tegenstanders zijn in het buitenland de vaakst getroffen doelwitten van rechts-extremistische geweld. Dit laatste doelwit wordt tot op heden minder gekozen. Vanwege het relatief ongeorganiseerde en weinig strategische karakter kan de dreiging in de beeldvorming wel eens worden onderschat en gebagatelliseerd. De uitlatingen in Europa van diverse veiligheidschefs geven aan dat dreiging vanuit rechts-extremistische hoek toeneemt omdat cellen en groeperingen professioneler te werk gaan dan voorheen. Hoewel terroristische aanslagen binnen het rechts-extremistische geweldsspectrum nog steeds de uitzondering zijn, neemt het aantal in Europa door *lone actors* of kleine groepen toegepaste dodelijke aanslagen toe. In Nederland is van die voorstelbare dreiging ook sprake, maar is die beperkter dan in het VK, Duitsland en Frankrijk.

5. De rol van internet en sociale media bij rechts-extremistisch geweld

Veelvuldig gebruik internet door rechts-extremisten

Uit verscheidene internationale studies blijkt dat rechts-extremistische groepen en individuen in West-Europa en de VS al meer dan twintig jaar volop gebruik maken van de diverse mogelijkheden die het internet, zoals specifieke websites met rechts-extremistische content, hen bieden. Later werden ook sociale media (sociale netwerken als Facebook en Google+, microblogs als Twitter en Tumblr, weblogs, webfora als 'Stormfront' en videosites als YouTube en Vimeo) veelvuldig gebruikt.⁸¹ Behalve allerlei open en vrij makkelijk toegankelijke bronnen hebben rechts-extremisten ook geregeld online contact via gesloten sociale-media-groepen, apps, chatfuncties in videospellen en 'onverdachte' fora die niet direct gelinkt worden aan rechts-extremistische content. Voorts verloopt een deel van de communicatie via moeilijk toegankelijke *deep* en *dark* webpagina's en vrijwel ongemodereerde fora en discussiesites als 4Chan, 8Chan en Reddit. Daarnaast maken rechts-extremisten voor propagandadoeleinden gebruik van online streamingsdiensten, zoals podcasts op Spotify.

Rechts-extremisten gebruiken de online-wereld in het algemeen voor ideologische informatiedeling en –vergaring (inclusief ideologische vorming), het uitwisselen en delen van meningen, het verspreiden van (nep-)nieuws en propaganda, complotdenken, groepsvorming, rekrutering, mobilisatie, het publiceren en uitvergroten van eigen (geweldloze) acties en het provoceren en bedreigen van autoriteiten en tegenstanders (moslims, links-extremisten, joden, de overheid, 'linkse' politici en media). Tevens is het internet een plek om geld voor activiteiten te werven via de verkoop van rechts-extremistische waar met behulp van webshops en door het gebruik van online crowdfunding of donaties. De mate

en frequentie waarin deze online functies worden gebruikt, verschillen per individu, actiegroep of land.

Online – offline context rechts-extremistisch geweld

Veel rechts-extremistisch geweld in West-Europa en de VS kan tegenwoordig niet meer los worden gezien van de online context waarin dit gebeurt. Discussies en meningen over maatschappelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen op het internet en de sociale media vormen vaak een voedingsbodem voor fysiek geweld.⁸² Sommige rechts-extremisten gebruiken het internet en de sociale media om haat te zaaien, te discrimineren, op te roepen tot geweld, te intimideren en bedreigen en te rekruteren voor en mobiliseren tot geweld. Bovendien gebruiken ze het internet om rechts-extremistisch geweld te verheerlijken of te bagatelliseren. Tegelijkertijd benadrukken ze in hun online propaganda het toepassen van geweld door hun (ideologische) tegenstanders, zoals door links-extremisten en moslims. Daarnaast wordt in sommige rechts-extremistische *online communities* het geweldsmonopolie van de overheid ter discussie gesteld en opgeroepen zelf het heft in handen te nemen. Op deze manier worden binnen de rechts-extremistische online-scene hardnekkige vijandbeelden en een 'wij versus zij'-wereld gecreëerd en in stand gehouden. Dit kan ertoe leiden dat bij sommigen onder bepaalde omstandigheden en bij bepaalde *triggers* de bereidheid om geweld te gebruiken tegen hun opponenten of bepaalde bevolkingsgroepen toeneemt. Uit enkele studies blijkt dat internet en sociale media de internationale contacten en samenwerking tussen sommige rechts-extremistische groepen en individuen in West-Europa en de VS hebben gefaciliteerd. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit uiteindelijk heeft geleid tot daadwerkelijk meer transnationale samenwerking bij rechts-extremistische gewelddadige acties op straat. Van diverse Nederlandse actiegroepen is bekend dat ze online contacten over de grens hebben, soms ook met gewelddadige groepen. Zo staat Pegida Nederland in contact met de Duitse groep Hooligans tegen Salafisten (HoGeSa).

81 Onder andere: M. Caiani en P. Kröll, 'The transnationalization of the extreme right and the use of the Internet', in: *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 7 november 2014. A. Klärner en M. Kohlstruck, *Moderner Rechtsextremismus in Deutschland*, 2006; 'Die dunkle Seite des WWW. Rechtsextremismus und Internet', S. Salzborn en A. Maegerle, in: *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*, 11 mei 2016.

82 Zie ook: AIVD, *Jaarverslag AIVD 2017*, 6 maart 2018.

Oproepen tot geweld op internet kunnen worden gedaan met de bedoeling daadwerkelijk de daad bij het woord te voegen. Maar het kan ook 'slechts' bedoeld zijn om te intimideren of angst in te boezemen en zo de bedreigde persoon, bevolkingsgroep of organisatie te belemmeren in zijn/hun doen en laten of om democratische besluitvorming te beïnvloeden. Toch moet er bij dit soort online oproepen steeds rekening mee worden gehouden dat er daadwerkelijk gevolg aan de oproep wordt gegeven, door een groep, enkelen of een eenling. Daarnaast kan online intimidatie voor de betrokken bevolkingsgroepen, organisaties en personen inclusief hun naasten een enorme impact hebben op hun leven. Een bijzondere vorm van intimidatie is het op internet uitvergroten van een protestactie bij bijvoorbeeld een moskee, al dan niet gepaard gaand met symboliek als houten kruizen en varkensbloed (Pegida) en een onthoofde pop met dreigbrief (een actie van Rechts in Verzet). Dergelijke acties worden door de doelgroepen als zeer bedreigend en beledigend ervaren.

Online rechts-extremisme en geweld in Nederland

In Nederland is op de openlijk toegankelijke internetpagina's bij rechts-extremisten en hun sympathisanten in beperkte mate expliciete steun voor fysieke geweldacties te vinden. Na de rechts-terroristische aanslag op de moskee in Enschede waren er online nauwelijks of geen steunbetuigingen voor de daders. Dit is opvallend als dit wordt vergeleken met de online solidariteit voor daders die vaak wel te zien is bij jihadisten en links-extremisten. Bij Nederlanders in het algemeen is er online relatief weinig aandacht en helemaal geen steun voor rechts-extremistisch geweld te zien. Extreemrechtse en rechts-extremistische groepen als Pegida, Voorpost, Identitair Verzet, NVU en Erkenbrand benadrukken online dan ook steeds de geweldloosheid van hun acties en bijeenkomsten, ook om geïnteresseerden niet af te schrikken. De online aanhang van deze actiegroepen is overigens beduidend groter (vele duizenden volgers en likes) dan de eigenlijke en actieve fysieke aanhang: bij acties en bijeenkomsten zijn vaak slechts tientallen tot hooguit enkele honderden personen aanwezig. Wel is er bij deze actiegroepen en hun aanhangers online impliciet steun te vinden voor rechts-extremistisch geweld gericht tegen moslims, asielzoekers of linkse actievoerders. Dat uit zich bijvoorbeeld door op Facebook een commentaar bij nieuwsbericht over een dergelijke actie te plaatsen, waarin de medestander enig begrip opbrengt voor de daad, het geweld bagatelliseert of het niet expliciet afkeurt. In enkele gevallen laat de moderator van de Facebookpagina reacties onder het bericht staan waarin het geweld wel expliciet wordt goedgekeurd of waarin wordt opgeroepen tot gelijksoortige acties.

Tevens dient de Facebook-pagina of het Twitteraccount van een rechts-extremistische actiegroep geregeld als plek om bijvoorbeeld een bezettingsactie van de eigen aanhang of sympathisanten bij of op een moskee (locatie) te openbaren. Daarnaast dienen deze accounts als doorgeefluik van berichten over intimiderende buitenwettelijke acties door individuen gericht tegen bijvoorbeeld een moskee, islamitische school of asielopvangplaats. Sommige groepen claimen daarbij de actie zelf niet, maar maken een

dergelijke actie (vernielingen, sloten om de deuren van een school, dreigbrieven aan moskeeën), vaak vergezeld van foto's of een film, wel publiek bekend. Overigens zijn de al wat langer bestaande Nederlandse afdelingen van internationale neonazistische actiegroepen die bekend staan om hun gewelddadige imago, zoals Blood & Honour en Combat 18, nauwelijks meer actief op het open internet. Het is waarschijnlijk dat zij op ideologisch vlak helemaal niet meer actief zijn op social media, maar vooral persoonlijk met elkaar *appen*, bellen of via Facebook met elkaar communiceren.

Buiten de actiegroepen om hebben Nederlandse rechts-extremisten of sympathisanten in de afgelopen jaren diverse malen (openlijk of in meer bedekte termen) individueel op Twitter en in online commentaren opgeroepen asielzoekerscentra in brand te steken, moslims bedreigd met geweld en links-extremisten uitgedaagd voor een vechtpartij. Daarnaast zijn ook politici, bestuurders en 'linkse' media geregeld online geïntimideerd of bedreigd. Slechts enkelen zijn hiervoor opgepakt of bestraft.

Rechts-extremisten en links-extremisten proberen elkaar geregeld op te zoeken voor een gewelddadige confrontatie. Daarbij worden van tevoren tegenstanders online uitgedaagd en worden medestanders op internet of via WhatsApp-groepen gemobiliseerd. Ook rond de thema's Zwarte Piet en de kraakacties door links-extremisten ten behoeve van uitgeprocedeerde asielzoekers in Amsterdam hebben op sociale media heftige discussies plaatsgevonden tussen voor- en tegenstanders. Er werd online gedreigd en een aantal malen hebben rechts- en links-extremisten een poging tot een gewelddadige confrontatie ondernomen. Een enkele keer, zoals tijdens een anti-Zwarte Piet-bijeenkomst in Nijmegen, heeft dat tot een korte fysieke confrontatie geleid. Online is toegenomen zelfverzekerdheid en confrontatiebereidheid onder rechts-extremisten waar te nemen. Het ontstaan van de online initiatieven Stop Antifa Terreur en Young Activist Together, waarbij links-extremisten worden opgespoord en er met geweld tegen hen wordt gedreigd, is daarvan een uiting. Bij het opzoeken van hun tegenstanders en andere acties wordt door individuele rechts-extremisten buiten de gekende actiegroepen om steeds meer gebruik gemaakt van Project-X-achtige oproepen op Facebook.

Tot slot, blijkt de klassieke fascinatie voor wapens bij sommige rechts-extremisten geregeld uit het feit dat zij online foto's plaatsen waarop zij poseren met een nepwapen.

Rechts-populistische websites als aanjager

Het anti-migranten en xenofobe sentiment op sociale media in Nederland is de laatste jaren qua aantal toegenomen en qua toon harder geworden. Veel 'boze burgers' en rechts-populistische politici en opiniemakers vinden zich in het anti-islam- en anti-vluchtelingendiscours en uiten dat op Twitter en Facebook op massale wijze. Bovendien richt de woede zich ook op linkse actievoerders, politici en media die zich meer zorgen zouden maken om moslims en vluchtelingen dan om het lot van 'echte' Nederlanders. Tevens is er bij een groot deel van de bevolking

onvrede over het functioneren van de overheid en de EU. In de afgelopen jaren zijn diverse zogenaamde nationalistische rechts-populistische Facebook-pagina's ontstaan en in omvang toegenomen, zoals Liefde voor Holland, Nederland mijn vaderland en diverse pagina's die sympathiseren met de Partij voor de Vrijheid (PVV). Zij geven een podium aan dit geluid van onvrede, zorg, onveiligheidsgevoelens en woede, dat sterk leeft bij een deel van de bevolking. Fysiek geweld wordt op deze pagina's niet aangemoedigd, maar er wordt soms wel tot 'verzet' opgeroepen zonder dat dit verder gespecificeerd wordt.

Tijdens het protest tegen asielopvangplekken en de islam eind 2015 en begin 2016 speelde de door de politicus Geert Wilders veel gebruikte en bekend geworden Twitter-hashtag #kominverzet een prominente rol als verbindende strijdkreet voor in beginsel geweldloos verzet. De hashtag werd tienduizenden malen in oproepen op sociale media gebruikt door lokale boze burgers en populistisch rechts, maar later ook door rechtse extremisten.⁸³ Door het massale gebruik van #kominverzet werden alle meningen van de tegenstanders online gebundeld en met elkaar verbonden. Dit had als versterkend effect dat mensen het gevoel kregen dat ze niet alleen in hun verzet stonden. Nadat rechts-extremisten zich online vaker publiekelijk aansloten en verder wilden gaan dan geweldloos verzet, werd de hashtag in feite besmet omdat vele burgers en populisten niet onder dezelfde noemer van rechts-extremisten geschaard willen worden. Actiegroep Identitair Verzet gebruikt '#kominverzet' nog tot op dag van vandaag prominent in haar online-propaganda en oproepen. Ook in berichten en reacties op rechtse nieuwssites en weblogs als E.J. Bron, De Nieuwe Realist, Geenstijl, PowNed, The Post Online en De Dagerlijkse Standaard wordt geregeld xenofobe retoriek gebezigd. De laatste jaren is op deze pagina's en op sociale media ook steeds meer sympathie voor bepaalde denkbeelden en standpunten van alt-right en Erkenbrand. Op veel van deze pagina's is tevens ruimte voor complotdenkers, waarbij vaak het gezag van de overheid ter discussie wordt gesteld.

Alt-right en gebruik van memes

Steeds meer discussies in de VS (en sinds kort ook in West-Europa) op sociale media en 4Chan gaan over de zogenaamde alt-right beweging (zie ook hoofdstuk 3). In Nederland is het studiegenootschap Erkenbrand een exponent van de alt-right beweging die online erg actief is. De internationale oriëntatie van Erkenbrand blijkt uit de bijdrages aan podcasts en conferenties van deze groep door diverse Angelsaksische opiniemakers en sprekers die op dit moment bepalend zijn binnen de alt-right-beweging. Online is bij Erkenbrand naast ideologische vorming ook aandacht voor gevechtstrainingen en voor de training van het mannelijk lichaam. Onderwerpen van de online discussies gaan onder meer over antisemitisme, *white supremacy*, rassenleer en genetica. Een opvallend kenmerk binnen de online discussies van de alt-right is vrouwenhaat, weerstand tegen feminisme en het opkomen voor de

rechten van (blanke) mannen. In de VS bestaan enkele obscure online initiatieven die ook op straat actief zijn om desnoods met geweld te strijden voor de rechten van de blanke mannen die het slachtoffer zouden zijn van het feminisme.⁸⁴ In Nederland zien we deze gewelddadige initiatieven op straat (nog) niet.

Kenmerken die met de alt-right als internetcultuur in verband worden gebracht zijn vooral het (anoniem) verspreiden van vaak racistisch getinte memes (visueel overgedragen, humoristisch bedoelde uitingen op internet) op websites als 4Chan en Hiddenlol, het vertonen van pestgedrag op discussiefora en het uiten van beledigingen en bedreigingen gericht aan politiek en cultureel links. Deze uitingen gaan echter vaak gepaard met een ironische en provocatieve toon, waardoor men soms ook wel spreekt van 'alt-lite'. Hierdoor worden racistische of gewelddadige boodschappen luchtig verpakt, enerzijds om geen argwaan of weerstand te wekken, anderzijds om een breed publiek te interesseren en hun boodschap ongemerkt te internaliseren. Het herkenningsteken van alt-right en alt-lite, tevens de basis voor de meeste memes, is een stripfiguurtje van een kikker genaamd Pepe the Frog. Dit figuurtje begon zijn online leven in een apolitieke webstrip, maar is rond 2014 door de extreemrechtse subcultuur omarmd als eigen symbool. In Nederland zijn memes van Pepe veel gedeeld door aanhangers van Erkenbrand en Forum voor Democratie. Inmiddels is Pepe door zijn bedenker dood verklaard en door de joodse burgerrechtenbeweging Anti-Defamation League (ADL) als haatsymbool bestempeld.⁸⁵

Veiligheidsbewustzijn prominent aanwezig

De meeste rechts-extremisten en rechts-extremistische actiegroepen in Nederland zijn op veiligheidsbewuste wijze actief op het internet. Opvallend is dat de Nederlandse rechts-extremistische actiegroepen zelf steeds online benadrukken geweldloos actie te voeren. Zij zullen ook niet zelf direct oproepen tot geweld of zelf bedreigingen uiten. Naar buiten toe, dus ook online, zullen deze actiegroepen op zijn minst pretenderen zich aan de wet te houden. Ze zijn zich bewust van het feit dat er 'meegekeken' wordt door politie en veiligheidsdiensten en door de moderatoren van de diverse sociale media-platformen. Grote platformen als Facebook, Twitter en Google (YouTube) zeggen sinds enkele jaren actiever op te treden tegen rechts-extremistische content. Daarvóór werd er tegen rechts-extremistische haatzaaij of geweld niet vaak opgetreden, ook niet door politie en het Openbaar Ministerie. Zo was er bij enkelen een gevoel ontstaan dat ze alles kunnen blijven roepen en schrijven wat ze willen, zonder praktische of strafrechtelijke consequenties. Sociale-media-accounts van notoire overtreders worden tegenwoordig echter geregeld geblokkeerd of verwijderd vanwege de rechts-extremistische of gewelddadige

⁸⁴ 'Misogyny is a key element of white supremacy', *The Independent*, 25 juli 2018. Anti-Defamation League report finds Anti-Defamation League (ADL), 'When Women are the Enemy: The Intersection of Misogyny and White Supremacy', 24 juli 2018.

⁸⁵ Volkskrant.nl, 'Hoe internet van Pepe the Frog een haatsymbool maakte', 28 september 2016.

⁸³ NCTV, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 41*, maart 2016.

inhoud die ze bevatten. Toch bestaan er twijfels over de effectiviteit van dit beleid. Geblokkeerde personen of accounts keren vaak probleemloos terug.⁸⁶ Ook zijn er berichten dat onder meer Facebook verschillende Holocaustontkenningen, antisemitische spotprenten en fotoberichten heeft laten staan, terwijl hiervan wel melding was gemaakt.⁸⁷ Vaak wordt de vrijheid van meningsuiting als argument voor niet-ingrijpen gegeven.

Overigens is er sinds 2016 sprake van een verschuiving van rechts-extremistische accounts van als lastig ervaren grote platformen als Facebook en Twitter naar minder bekende en minder strenge sociale media-platformen als VKontakte (VK) en Gab.ai. Deze platformen verdedigen hun beleid ten aanzien van (strafbare) rechts-extremistische content met het argument dat zij de vrijheid van meningsuiting voor iedereen respecteren. Hoewel ook Nederlandse rechts-extremisten voor een deel op deze alternatieve platformen actief zijn geworden, zijn ze daarnaast en voor het merendeel nog steeds actief op de bekendere grotere platformen. Dit geldt zeker ook voor de bekendere actiegroepen omdat ze daar meer bereik en invloed kunnen hebben. Niet alle volgers gaan immers mee naar de nieuwe platformen.

Daarnaast is bekend dat enkele actiegroepen als Erkenbrand en Identitair Verzet potentiële leden of actievoerders hebben gerekruteerd aan de hand van iemands profiel en reacties op sociale media. Volgens diverse deskundigen is de online rekrutering van rechts-extremistische actievoerders door Nederlandse rechts-extremistische actiegroepen vanuit veiligheidsoverwegingen echter erg beperkt in omvang. De groep mag immers niet in diskrediet worden gebracht en men werkt liever met een klein groepje mensen die men al kent en vertrouwt. Wel mogen nieuwelingen geld doneren of hand- en spandiensten verlenen. Voor het gebruik van communicatie tijdens acties of het organiseren van geheime bijeenkomsten gebruiken rechts-extremisten bij voorkeur niet openbare sociale-media-kanalen. Vaak maken ze éénmalig gebruik van prepaid telefoons, die vervolgens worden vernietigd en weggegooid zodat ze niet te traceren zijn door de veiligheidsdiensten. Ook maken ze vaker gebruik van de beveiligde e-maildiensten als ProtonMail.

Beschouwing

Rechts-extremisten maken net als andere radicale groepen gebruik van allerlei functionaliteiten die het internet hen biedt. Internationale ontwikkelingen en thema's worden dankzij het internet en sociale media snel door rechts-extremisten overgenomen. Daarnaast heeft de opkomst van de alt-right beweging en haar denkbeelden in rechts-extremistische online kringen in de laatste jaren laten zien dat via het internet en de sociale media een ideologische wending binnen het rechts-extremisme snel kan plaatsvinden.

In Nederland bestaat er in de online open bronnen bij rechts-extremisten ambivalentie ten aanzien van geweld. Rechts-extremistische actiegroepen benadrukken de geweldloosheid van hun acties en individuen roepen nauwelijks op tot direct geweld, iets wat sommige jihadisten bijvoorbeeld wel doen. Toch is er bij rechts-extremisten in Nederland online geregeld indirecte sympathie voor gewelddadige acties jegens moslims, migranten of linkse extremisten waar te nemen. Deze uit zich door rechts-extremistisch of xenofob geweld niet af te keuren, er enig begrip voor op te brengen, het te bagatelliseren en nieuwsberichten hierover te delen. Uit internationale studies blijkt dat rechts-extremisten wel in gesloten groepen op sociale media en op minder toegankelijke webpagina's over het toepassen van geweld communiceren.

Het veiligheidsbewustzijn onder Nederlandse rechts-extremisten op het internet is de laatste jaren toegenomen. Mede onder druk van blokkade- en verwijderacties van xenofobe accounts door grote sociale media-platformen en eventuele vervolging door justitie zijn ze beducht voor al te extremistische uitingen. De bekende actiegroepen hebben de grote openbare socialemedia-platformen echter nodig omdat ze zo een groter bereik hebben dan wanneer ze alleen maar uiten op alternatieve en minder gebruikte sociale-media-platformen.

Het internet, en dan vooral de sociale media, heeft in de afgelopen jaren mede door laagdrempelige toegang een faciliterende rol gespeeld in het scheppen van een vijandig anti-islam- en anti-migrant klimaat bij een aanzienlijk deel van de bevolking in West-Europa, inclusief Nederland. Daarin werd de politieke correctheid doorbroken, de sfeer grimmiger werd en werd uiteindelijk ook door enkelen tot geweld opgeroepen. Rechts-populistische webpagina's hebben in Nederland in sommige gevallen xenofobie aangejaagd en zichtbaar gemaakt. Veel mensen gebruiken deze pagina's als uitlaatklep van hun angst en woede. Hoewel er op deze pagina's nauwelijks openlijke sympathie voor rechts-extremisten is waar te nemen en er niet wordt opgeroepen tot fysiek geweld, hebben de uitingen en het klimaat dat wordt geschapen in enkele gevallen aanmoedigend gewerkt. Daarentegen zouden deze populistische pagina's ook een soort ventiel functie kunnen vervullen, waarbij het online afblazen van stoom uiteindelijk leidt tot minder (neiging tot) fysiek geweld. Nader wetenschappelijk onderzoek is nodig om hierover meer uitspraken te kunnen doen.

86 'A year after Charlottesville, why can't big tech delete white supremacists?', *The Guardian*, 25 juli 2018.

87 'Holocaust denial not classed as hate speech by Facebook', *The Times*, 27 juli 2018.

6. Enkele verklaringen voor rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld

Het fenomeen van gewelddadige radicalisering

Bij de studie van terrorisme - of het nu om jihadisme of rechts-terrorisme gaat - is het zoeken naar verklaringsgronden voor het gewelddadige fenomeen een belangrijk maar ingewikkeld vraagstuk. Hoewel in media nog wel eens wordt gesproken over monocausale verklaringen voor terrorisme, is er onder de meeste terrorismedeskundigen inmiddels consensus dat gewelddadige radicalisering van een individu of een groepering voortkomt uit een complex en dynamisch proces waarbij ontwikkelingen op maatschappelijk niveau (macro), groepsniveau (meso) en persoonlijk niveau (micro) op elkaar inspelen.⁸⁸ Bij het macroniveau wordt bedoeld op maatschappelijke fenomenen en ontwikkelingen, zoals de aanwezigheid van een radicale ideologie, maatschappelijke polarisatie of (inter-)nationale politieke gebeurtenissen die voor een persoon of groep een trigger of een voedingsbodem kunnen vormen. Op mesoniveau gaat het over de aanwezigheid van een sociale omgeving waarin een radicale ideologie of geweld wordt getolereerd en/of wordt aangemoedigd. Het betreft een *Umfeld* of een groepering die bepalende invloed kan hebben op het (gewelddadige) radicaliseringspad. Tot slot is er het microniveau, waarbij het gaat om de individuele eigenschappen van een persoon die hem of haar vatbaar kunnen maken voor radicalisering. Vaak blijkt bijvoorbeeld dat een heftige gebeurtenis in het persoonlijke leven van een latere terrorist bijdroeg aan diens radicalisering. Van belang is op te merken dat de meeste personen die radicaliseren veelal onderin de 'piramide' van het radicalisme blijven zitten; slechts enkelen radicaliseren richting gewelddadig extremisme en een nog kleinere groep is bereid de laatste stap te zetten om zich aan te sluiten bij een terroristische groepering of terroristisch geweld te gebruiken.

88 Zie onder andere: Feddes, Doosje en Nickelson, 'Triggerfactoren in het radicaliseringsproces', in: *Justitiële Verkenningen*, jaargang 42, mei 2016.

Verklaringen voor rechts-extremistisch geweld uit de literatuur

Bij het verklaren van rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld is in de wetenschap vanaf de jaren negentig, toen het rechts-extremistisch geweld in diverse West-Europese landen toenam, naar oorzaken voor dit geweld gezocht. Hierbij werd onder andere de vraag gesteld waarom in het ene Europese land meer rechts-extremistisch geweld voorkwam dan in het andere. Hoewel theorieën uit de *social movement*-wetenschap⁸⁹ werden toegepast in enkele comparatieve analyses, bleef de uiteindelijke empirische toetsing van deze theorieën beperkt. Dit werd mede veroorzaakt door de beperkte beschikbaarheid en vergelijkbaarheid van data. Nadat het rechts-extremistische geweld begin jaren 2000 weer terugliep, nam ook de wetenschappelijke belangstelling af. Huidige jonge onderzoekers, zoals Ravndal en anderen,⁹⁰ komen daarom tot de conclusie dat er eigenlijk weinig wetenschappelijk inzicht bestaat in de onderliggende oorzaken van rechts-extremistisch en rechts-terroristisch geweld.⁹¹ Hierbij worden door onderzoekers diverse hypothesen genoemd die op het genoemde macroniveau samen (kunnen) hangen met rechts-extremistisch geweld. Hierbij gaat het onder meer om:

89 Dit betreft het onderzoeksterrein binnen de sociale wetenschappen waarbij gekeken wordt naar de factoren die leiden tot sociale mobilisatie, onder welke condities die plaatsvindt en wat de gevolgen hiervan zijn.

90 R. Briggs en M. Goodwin, 'We need a better understanding of what drives right-wing extremist violence', http://eprints.lse.ac.uk/48364/1/blogs.lse.ac.uk-We_need_a_better_understanding_of_what_drives_rightwing_extremist_violence.pdf.

91 Ravndal, 'Explaining right-wing terrorism and violence in Western Europe: Grievances, opportunities and polarization', Unpublished manuscript, 2017.

1. Relatie met toenemende migrantenaantallen

Dit betreft een klassieke problematiek waar extreemrechtse en rechts-extremistische groepen op mobiliserende wijze op kunnen inspelen. Aspecten die daarin terugkomen zijn de nadruk die wordt gelegd op de bedreiging die migranten vormen voor de samenleving en het onvermogen van de overheid om het proces in goede banen te leiden of tot politieke oplossingen te komen.

2. Relatie met (extreem)rechtse populistische partijen

Over deze relatie is weinig tot geen wetenschappelijke consensus en de literatuur levert een ambigue beeld op. Zo zijn er diverse wetenschappers⁹² die, mede gebaseerd op het wetenschappelijke *opportunity*-model, erop wijzen dat het bestaan van rechts-populistische partijen ervoor zorgt dat breder levende grieven (zoals de over de komst van groepen migranten of de islam) op de politieke agenda worden gezet en op deze wijze mogelijk tot een politieke oplossing voor het gepercipieerde probleem wordt gevonden. De motivatie bij verongelijkte burgers om rechts-extremistisch geweld te gebruiken zou, aldus deze theorie, in deze situatie afnemen. Empirisch bewijs voor deze theorie zou zijn dat in landen waar al langer extreemrechtse en rechts-populistische partijen in het parlement zitten/hebben gezeten en enige omvang hebben, zoals in Frankrijk (Front National), Nederland (LPF, PVV, FvD), België (Vlaams Blok/Vlaams Belang) en Denemarken (Deense Volkspartij) het rechts-extremistische geweld beperkter was dan in landen als Duitsland, het VK en Zweden, waar tot voor kort geen rechts-populistische partijen in het parlement zaten. Andere wetenschappers benadrukken daarentegen dat ambivalente uitlatingen die sommige extreemrechtse en rechts-populistische partijen doen over geweld en hun herhaaldelijk xenofobe propaganda juist een voedingsbodem kunnen zijn voor het toepassen van geweld.⁹³ Ook zou er in Duitsland een verband zijn tussen toenemende xenofobe retoriek in de politiek en de toename van het aantal rechts-extremistische brandbomaanslagen.⁹⁴

3. Relatie met tegenstellingen tussen ideologische tegenstanders (links en extreemlinks)

Een ander aspect dat rechts-extremistisch geweld zou bevorderen is de aanwezigheid van radicale extreemlinkse actiegroepen die op radicale of gewelddadige wijze actie voeren tegen extreemrechtse actiegroepen. Hierbij kan een proces van cumulatief extremisme ontstaan, waarbij groepen over en weer geweld tegen elkaar gaan gebruiken, mogelijk met een geweldspiraal tot gevolg.

4. Relatie met jihadistische aanslagen

De voortdurende dreiging van terroristische aanslagen die door de jihadistische daders worden gelegitimeerd op basis van de islam

kunnen spanningen in een land vergroten. De overheid wordt door rechts-extremisten als incapabel beschouwd om deze dreiging het hoofd te bieden en veiligheid te garanderen. Zij kunnen zichzelf beschouwen als redders tegen deze dreiging.

5. Relatie met (relatieve) sociaaleconomische deprivatie en de economische crisis

In sommige landen zou blijvende werkloosheid en gebrek aan kansen of het beeld dat banen of huizen door buitenlanders worden ingenomen, kunnen bijdragen aan een voedingsbodem voor rechts-extremisme. De deprivatie zou door de financieel-economische crisis van 2008 tot circa 2012 zijn toegenomen. Deze relatie wordt ook wel genoemd bij andere vormen van terrorisme zoals jihadisme. Er zijn echter ook diverse tegenstanders van de theorie die erop wijzen dat de meeste terroristen voortkomen uit de economische middenklasse. Tevens zijn er diverse onderzoeken waaruit blijkt dat verbetering van de economie niet leidde tot vermindering van terrorisme. Relatieve deprivatie, waarbij het gaat om een subjectieve ontevredenheid door een relatieve positie ten opzichte van de ander, kan ook een voedingsbodem vormen.

6. Relatie met voormalige autoritaire regimes

Voormalige extreemrechtse of extreemlinkse regimes kunnen ook lang nadat ze verdwenen zijn invloed hebben op de maatschappij (spanningen tussen voormalige voor- en tegenstanders) en de politieke cultuur (repressief ten opzichte van radicale groepen) van een land. Sommige actievoerders kunnen daarbij terugverlangen naar of actievoeren voor het voormalige regime.

7. Relatie met repressie van extreemrechtse en rechts-extremistische groepen

Het idee dat door het onderdrukken of verbieden van extreemrechtse groepen juist bereikt wordt dat groepen ondergronds gaan en daardoor verder radicaliseren, mogelijk zelfs richting geweld.

Hoewel deze zeven hypothesen plausible verklaringen kunnen zijn voor rechts-extremistisch geweld, zijn deze variabelen in samenhang niet vaak bestudeerd, aldus Ravndal. Daarnaast is er ook tegenin te brengen dat een factor in een bepaald land wel een bepaald gevolg kan hebben, maar in een andere land juist niet. Zo was er in landen als Frankrijk en Zwitserland ondanks aanzienlijke migratie lange tijd nauwelijks sprake van rechts-extremistisch geweld, terwijl in Italië en Spanje (tot de recente migratiecrisis) nauwelijks sprake van migratie was en toch in aanzienlijke mate rechts-extremistisch geweld plaatsvond.

⁹² Zie onder andere: W. Heitmeyer, 'Right-wing terrorism', in: Bjørgo, *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*, 2004. R. Koopmans, 'A burning question: explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe' (1995), p.146.

⁹³ P. Wilkinson, 'Violence and terror and the extreme right', in: *Terrorism and Political Violence* 7, no. 4, 1995.

⁹⁴ F. Neubacher, *Fremdenfeindliche Brandanschläge*, 1998.

Nederland

Toepassing macrofactoren

Als bovengenoemde macrofactoren, ondanks de wetenschappelijke verdeeldheid, worden toegepast op de Nederlandse situatie, dan zijn vooral factoren 1 (relatie met toenemende migrantenaantallen), 2 (relatie met (extreem)rechtse populistische partijen) en 4 (relatie met jihadistische aanslagen) relevant.

Zoals bekend bleken de toegenomen migratiecijfers vanaf 2015 een thema waar rechts-extremistische groepen actief op inspeelden en waarop actievoerders ook buiten het gekende rechts-extremistische veld soms gewelddadig reageerden. Het aantal rechts-extremistische daden nam ook weer af toen de migratiecijfers terugliepen (zie hoofdstuk 2).

Sinds 2002 zijn rechts-populistische partijen in Nederland in het parlement vertegenwoordigd. Grieven over de (radicale) islam of migranten, die breed leven in de samenleving, hebben dus een parlementaire vertaling gekregen en komen hoog op de politieke agenda. Hierdoor kan wind uit de zeilen genomen zijn van radicalere buitenparlementaire groepen, terwijl die in Duitsland (waar de AfD pas recent prominent actief is) en het Verenigd Koninkrijk omvangrijker en gewelddadig werden. Wel kan de vraag gesteld worden of, als een rechts-populistische partij langere tijd geen regeringsverantwoordelijk heeft en het gewenste beleid dus niet kan uitvoeren, dit op termijn voldoende zal zijn voor (potentiële) extreemrechtse burgers. Ook is waarneembaar dat radicale en soms gewelddadige actievoerders uitlatingen van politici aangrijpen om eigen activiteiten te verdedigen. Zo legitimeerden actievoerders tijdens de migratiecrisis gewelddadige acties met verwijzing naar de uitspraak 'Kom in verzet' van PVV-leider Wilders, ondanks zijn oproep om geweldloos te protesteren. (zie hoofdstuk 5).⁹⁵

Daarnaast is voor de Nederlandse situatie de dreiging van jihadistische aanslagen relevant. Hoewel Nederland in vergelijking met naburige landen niet te maken kreeg met grootschalige jihadistische aanslagen, zijn er wel vele jihadistische ontwikkelingen (uitreis van Nederlanders naar ISIS, terugkerende jihadisten, arrestaties) geweest die in Nederland bijdroegen aan versterkte polarisatie. Extreemrechtse groepen hebben daar in propaganda op ingespeeld, vaak in combinatie met het benadrukken van de vermeende islamisering van Nederland. Dit heeft tot op heden niet geleid tot een omvangrijke buitenparlementaire radicale beweging. Er moet niettemin rekening worden gehouden met een gewelddadige reactie uit rechts-extremistische hoek indien er in Nederland een grootschalige, jihadistische aanslag plaatsvindt.

De andere factoren die van invloed kunnen zijn op rechts-extremistisch geweld zijn tot op heden voor Nederland minder relevant en kunnen worden beschouwd als dempende factoren. Hoewel

sommige extreemlinkse actiegroepen, zoals Anti-Fascistische Actie (AFA), zeer actief demonstreren en ageren tegen extreemrechtse demonstraties en daarbij soms geweld gebruiken, heeft dit niet de intensiteit en omvang zoals in Duitsland of in Zuid-Europese landen het geval is. Hoewel diverse actievoerders tegen de komst van asielzoekers ageerden met het argument dat zij sociale woningen en uitkeringen zouden afpakken van de Nederlanders, is het Nederlandse welvaartsniveau aanzienlijk hoger en zijn de binnenlandse sociaaleconomische verschillen minder groot dan in de Zuid-Europese landen die hard werden geraakt door de economische crisis. Op individueel niveau kan deze factor wel degelijk bijdragen aan radicalisering als het bijvoorbeeld gaat om een gevoel van onmacht jegens 'de elite'. Van harde repressie van rechts-extremistische groepen is in Nederland traditioneel weinig sprake geweest, mede omdat dat de omvang van deze partijen en groepen beperkt was. Toen een rechts-extremistische partij als CP'86 verboden werd, leidde dit niet tot grootschalige protesten (zie hoofdstuk 2). Van een voormalig autoritair regime in Nederland dat nog aantrekkingskracht op sommigen zou uitoefenen, is evenmin sprake.

Ook op mesoniveau zijn er factoren aan te wijzen die kunnen verklaren waarom in Nederland tot op heden het rechts-extremistische geweld relatief beperkt is gebleven. Hoewel er binnen sommige groepen wel gefilosofeerd wordt over het toepassen van ernstig geweld, leeft bij velen het gevoel dat er te weinig maatschappelijke steun is voor eventuele ernstige gewelddaden. De kans op opsporing wordt daarnaast door velen als te groot beschouwd. Het is daarom voor weinigen op dit moment een serieuze optie.

Beschouwing

Het verklaren van verschillen tussen landen bij de proliferatie van extremistisch en terroristisch geweld is niet eenvoudig, ook in het geval van rechts-extremisme. Het aanwijzen van directe causale verbanden is onmogelijk; veelal zal een radicaliseringproces richting geweld van individuen afhangen van (de wisselwerking van) macro-, meso- en microfactoren. Het blijkt dat rechts-extremistisch geweld vaak samenhangt met maatschappelijk polariserende onderwerpen waarin extreemrechts een rol speelt. Die betreffen tegenwoordig vooral de toestroom van migranten, de dreiging van jihadistische aanslagen en de vermeende islamisering van West-Europa en Nederland en over identiteitsvraagstukken als Zwarte Piet en het slavernijverleden. Polarisation kan daarbij door gewelddadige actoren worden opgevat als een aanjager om te handelen of als vermeende 'impliciete' steun voor hun handelen. In verschillende landen kunnen uiteenlopende contextuele factoren bijdragen aan de toename van rechts-extremistisch geweld, waarbij de samenhang niet altijd duidelijk is. Hoe verschillende factoren in dit opzicht met elkaar samenhangen zal vermoedelijk de komende decennia blijvend onderwerp van (wetenschappelijk) onderzoek blijven. In principe kunnen andere thema's in de toekomst relevant worden en een aanjager worden voor nieuw rechts-extremistisch geweld.

⁹⁵ NCTV, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 41*, maart 2016, https://www.nctv.nl/binaries/samenvatting-dtn-41_tcm31-32602.pdf.

Conclusie: dreigingsimplicaties voor de nationale veiligheid

Het in de vorige hoofdstukken geschetste beeld van de ontwikkelingen van het rechts-extremistisch geweld in West-Europa laat zien dat het fenomeen het laatste decennium in beweging is. Ideologische vernieuwing, gebruik van nieuwe internetmogelijkheden en toenemende polarisatie in West-Europa hebben de rechts-extremistische beweging een impuls gegeven. Dat het rechts-extremisme fluide is en zich aanpast aan de moderne tijd is geen verrassing. Rechts-extremistische groepen hebben dat altijd gedaan. Oude doelen als herstel van autoritaire regimes na de Tweede Wereldoorlog (jaren vijftig en zestig) transformeerden tot het ageren tegen de komst van vluchtelingen (vanaf de jaren zeventig) en de islam en moslims (na 2001). Voor de toekomst zijn nieuwe thema's zeer wel denkbaar.

Hoewel rechts-extremistisch geweld na de Tweede Wereldoorlog golfsgewijs in West-Europa voorkwam, blijft het gecompliceerd om een integraal overzicht en inzicht in de hedendaagse omvang van het rechts-extremistische geweld te geven. Een eenduidig Europees kwantitatief overzicht ontbreekt, mede vanwege de aanhoudende definitie- en registratieproblematiek. Toch kan geconcludeerd worden dat het rechts-extremistische en rechts-terroristische geweld in West-Europa de laatste vijf jaar weliswaar toenam, maar ook dat het geweld niet de omvang had van begin jaren negentig, een vorige golf van rechts-extremistisch geweld. Grootschalige rechts-terroristische organisaties zoals in de jaren zestig tot tachtig bestaan in West-Europa niet meer. Hoewel het leeuwendeel van geweld lag en ligt (en vermoedelijk zal blijven liggen) bij slecht georganiseerde groepen en individuen die extremistisch (niet op mensenlevens gericht) geweld toepassen, zijn er de laatste jaren diverse voorbeelden van rechts-terroristisch geweld van voornamelijk *lone actors* en kleine eenheden geweest die wel degelijk professioneel opereerden. Hierbij waren de aanslagen van Breivik

het dodelijkst en blijven zijn aanslagen vooralsnog uniek wat betreft zijn voorbereiding (professioneel) en uitvoering (complexe aanslagen). Ook kleine groeperingen als de NSU waren lange tijd in staat om onder de radar te blijven van de Duitse autoriteiten en toch ernstig geweld toe te passen. In sommige landen zoals Engeland en Frankrijk worden deze kleine eenheden ook professioneler. Diverse rechts-extremistische groepen en individuen in West-Europa streven naar het ontketenen van een burgeroorlog, waarin zij de jihadistische intenties spiegelen. De narratieven van deze twee extremistische ideologieën kunnen elkaar versterken.

De vluchtelingencrisis in combinatie met de al langer levende grieven over de islam en jihadisme lijken in West-Europa, als belangrijke macrofactor, een katalysator van rechts-extremistisch geweld te zijn geweest. In veel West-Europese landen volgde een gewelddadige reactie vanuit rechts-extremistische hoek na een reeks van jihadistische aanslagen. Het blijkt dat rechts-extremistisch geweld vaak samenhangt met maatschappelijk polariserende onderwerpen waarin extreemrechts een rol speelt. Opvallend punt is dat dit geweld niet uit rechts-extremistische groeperingen hoeft voort te komen, maar dat ook burgers buiten de georganiseerde rechts-extremistische kaders dergelijk geweld met extreemrechtse motieven kunnen toepassen. Hoewel het aantal vluchtelingen naar West-Europa anno 2018 is teruggelopen, is het de vraag of daarmee ook de rechts-extremistische geweldsgolf structureel zal afvlakken. Vooralsnog lijkt het erop dat de vluchtelingencrisis eerder een startsein was voor verdere rechts-extremistische groepsvorming en gewelddadige activiteiten, dan een incidentele opleving. Van een vijfde golf van rechts-terroristisch geweld, in de traditie van de historische terroristische golven van Rapoport, is voorlopig echter geen sprake.

Historisch beschouwd vindt er in Nederland minder rechts-extremistisch geweld plaats dan in landen als Duitsland, Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Grootschalig rechts-terroristisch geweld heeft zich in Nederland niet voorgedaan. Van rechts-extremistisch geweld was echter wel degelijk sprake sinds de jaren zeventig - in sommige periodes nam dit geweld in omvang toe, vooral in de jaren negentig. In het laatste decennium richtte het geweld zich vooral op islamitische doelwitten zoals moskeeën en islamitische scholen, parallel aan het gepolariseerde islamdebat in Nederland. Ook in Nederland is het rechts-extremisme flexibel gebleken en speelt het in op de actualiteit, hierbij tegenwoordig veel gebruikmakend van sociale media. Op nieuwe grieven en onvrede over de vluchtelingenstroom in 2015-2016 en de positie van Zwarte Piet speelden extreemrechtse en rechts-extremistische groepen actief in, zonder daarbij overigens substantieel in omvang toe te nemen. Rechts-extremistisch geweld komt in Nederland vooral uit ongeorganiseerde hoek, van kleine groepjes of personen die niet noodzakelijkerwijs behoren tot een gekende rechts-extremistische organisatie: een beeld dat overeenkomt met het dreigingsbeeld van het rechts-extremisme in de meeste Europese landen. De (mislukte) aanslag op een moskee in Enschede paste zowel qua doelwit als daderprofiel (een kleine, snel geradicaliseerde groep) in het Europese sjabloon. Dergelijke aanslagen zijn in de huidige context van Nederland nog steeds voorstelbaar.

Betekenis voor de nationale veiligheid van Nederland

De rechts-extremistische en rechts-terroristische dreiging is van belang voor de nationale veiligheid omdat het in potentie de sociale en politieke stabiliteit kan bedreigen en de fysieke veiligheid van Nederlanders in gevaar kan brengen. Met sociale en politieke stabiliteit wordt bedoeld op het ongestoord voortbestaan van een maatschappelijk klimaat waarin individuen ongehinderd kunnen functioneren en mensen goed met elkaar kunnen samenleven binnen de verworvenheden van de Nederlandse democratische rechtstaat met daarin gedeelde waarden.⁹⁶ Met de fysieke veiligheid wordt bedoeld op het risico dat er grote aantallen slachtoffers kunnen vallen. Van dit laatste aspect is vooralsnog bij rechts-extremistisch geweld in Nederland geen sprake: er zijn geen concrete aanwijzingen voor groepen of individuen die de intentie of de potentie hebben om grootschalig terroristisch geweld toe te passen.

Zorgelijk is wel het cumulatieve aspect van jarenlange gewelddadige extremistische incidenten die, net als terrorisme, ook het doel hebben om angst aan te jagen. De sociale en politieke stabiliteit kan ondermijnd worden door de diverse gewelddadige incidenten rondom islamitische objecten, asielopvanglocaties of bij statushouders. Daarnaast veroorzaakt het angstgevoelens bij direct betrokkenen en gemeenschappen daarbuiten. De Nederlandse maatschappij staat hiermee onder druk, zeker na de aanslag op een moskee in Enschede of naar aanleiding van de diverse gewelddadige acties tijdens de vluchtelingencrisis. De veiligheid van deze doelwitten van de rechts-extremisten stond en staat echter niet onder dusdanige pressie, dat zij niet meer kunnen functioneren in de maatschappij. Er is daarom geen sprake van ontwrichting. Gelet op de potentiële destructie uit rechts-extremistische en -terroristische hoek blijft het van het grootste belang de dreiging zo scherp mogelijk te volgen en daar waar mogelijk weg te nemen.

⁹⁶ Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016*, https://www.nctv.nl/binaries/Nationaal%20Veiligheidsprofiel%202016_tcm31-232083.pdf

Literatuurlijst

- AIVD, "Lonsdale-jongeren" in Nederland, 2006.
- AIVD, *Afkalvend front, blijvend beladen*, 2010.
- AIVD, *Jaarverslag AIVD 2017*, 6 maart 2018.
- AIVD, *Rechts-extremisme in Nederland, een fenomeen in beweging*, 2018.
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016*, https://www.nctv.nl/binaries/Nationaal%20Veiligheidsprofiel%202016_tcm31-232083.pdf.
- Anne Frank Stichting, *Skinheads, gabbers en Lonsdalejongeren*, <http://web.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Kronieken/Kroniek-extreemrechts/Extreemrechts-in-Nederland/Skinheads-gabbers-en-Lonsdalejongeren/>
- Anti-Defamation League report finds Anti-Defamation League (ADL), 'When Women are the Enemy: The Intersection of Misogyny and White Supremacy', 24 juli 2018.
- Benson, D.C., 'Why the Internet Is Not Increasing Terrorism', in: *Security Studies*, 16 mei 2014.
- BBC, 'Ukraine war pulls in foreign fighters', 1 september 2014.
- Berger J.M., 'Nazis vs ISIS on Twitter: A comparative study of White Nationalist and ISIS online social media networks', september 2016.
- Bjørgero, T., *Racist and Right-Wing Violence in Scandinavia: Patterns, Perpetrators and Responses*, Oslo 1997.
- Bowman-Grieve, L., 'Exploring "Stormfront": A Virtual Community of the Radical Right', in: *Studies in Conflict & Terrorism*, 23 oktober 2009.
- Briggs, R., Goodwin, M., 'We need a better understanding of what drives right-wing extremist violence', http://eprints.lse.ac.uk/48364/1/blogs.lse.ac.uk-We_need_a_better_understanding_of_what_drives_rightwing_extremist_violence.pdf.
- Bundesamt für Verfassungsschutz, *Right-wing Extremists and their Internet Presence*, augustus 2013.
- Van Buuren, J., *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, 2016.
- Busch, C., 'Rechtsradikale Vernetzung im Internet', in: *WeltTrends* Nr. 48 2005
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'In 2015 twee keer zo veel asielzoekers en nareizigers als in 2014', 19 januari 2016.
- Caiani, M., en Kröll, P., 'The transnationalization of the extreme right and the use of the Internet', in: *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 7 november 2014.
- Cainani, M., 'Radical right-wing movements: who, when, how and why?', in: *Sociopedia.isa*, 2017.
- Carter, E., 'Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept', in: *Journal of Political Ideologies*, 26 maart 2018.
- Conway M., 'Violent Extremism and Terrorism online in 2017: The Year in Review', *Voxpol.eu*, 8 december 2017.
- Corner, E., Gill, P., 'A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism', in: *Law and Human Behavior*, 39(1), 2015, 23-34.
- Coudenhove-Kalergie, R.N., *Praktischer Idealismus*, 1925.
- The Daily Beast, 'Russian Extremists Are Training Right-Wing Terrorists From Western Europe', 8 februari 2017.
- Dienstbühl D. en Weber M, 'Rekrutierung im Cyberspace – wie Extremisten das Internet nutzen', in : *Journal Exit Deutschland. Zeitschrift für Deradikalisierung und demokratische Kultur*, 2/2014.
- Ellis, C., Pantucci, R., De Roy van Zuijdewijn, J., Bakker, E., 'Lone-Actor Terrorism Analysis Paper', februari 2016.
- Europol, *EU Terrorism Situation & Trend Report (TE-SAT) 2004-2017*.
- Feddes, A., Doosje, B.J., en Nickelson, L., 'Triggerfactoren in het radicaliseringsproces', in: *Justitiële Verkenningen*, jaargang 42, mei 2017.
- Forchter B. en Kolvraa C., 'Extreme right images of radical authenticity: Multimodal aesthetics of history, nature, and gender roles in social media', in: *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 7 juli 2017.
- Gandilhon, M., 'Right wing political violence in France: Stock Take and Perspectives', in: *Extreme right wing political violence and terrorism*, ed. Max Taylor, PM Currie, Holbrook, Londen en New York, 2013.
- Gill, P., Horgan, J., Deckert, P., 'Bombing alone: tracing the motivations and antecedent behaviors of lone actor Terrorists', in: *Journal of Forensic Sciences*, 2014, p. 425-435.
- De Graaff, B., *Op weg naar Armageddon, de evolutie van fanatisme*, 2012.

- The Guardian*, 'Facebook protects far-right activists even after rule breaches', 17 juli 2018.
- The Guardian*, 'A year after Charlottesville, why can't big tech delete white supremacists?', 25 juli 2018.
- The Guardian*, 'Four far-right plots thwarted last year, says counter-terrorism chief', 26 februari 2018.
- Hawley, G., 'The European roots of the alt-right, how far right ideas are going international', in: *Foreign Affairs*, 22 oktober 2017.
- Heitmeyer, W., 'Right-wing terrorism', in: Bjørgo, *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*, 2004.
- HLN.be, 'Staatsveiligheid waarschuwt voor extreemrechtse burgerwachten: aanslagen zijn niet uit te sluiten', 20 augustus 2018.
- Kundnani, A., *The changing nature of Far-Right Ideologies with Dr. Arun Kundnani*, juni 2018.
- The Independent*, 'Misogyny is a key element of white supremacy', 25 juli 2018.
- The Independent*, 'Oktoberfest bomb inquiry: Severed hand may prove 1980 attack was carried out by neo-Nazis and not a lone wolf', 4 februari 2015.
- The Independent*, 'Neo-Nazi arrests: Serving British soldiers held over terror offences as alleged members of National Action', 5 september 2017.
- The Independent*, 'Neo-Nazi' arrests: Calls for extremism inquiry after British soldiers are detained on far-right terror charges', 6 september 2017.
- The Irish Times*, 'Terrorism or hate crime? The contentious politics of a label', 20 juni 2017.
- Klärner, A., Kohlstruck, M., *Moderner Rechtsextremismus in Deutschland*, 2006.
- Koehler, D., 'The Radical Online: Individual Radicalization Processes and the Role of the Internet', in: *Journal for deradicalization*, Winter 2014/2015 Nr.1
- Koehler, D., 'Right wing extremism and terrorism in Europe', Current developments and issues for the future, in: *Prism* 6, no.2, 2016.
- Koehler, D., 'Strategies of contention. Right-wing extremism and counter state terror as a threat for western democracies', in: *Sicherheits Politik-Blog.de*, 23 maart 2016.
- Koehler, D., *Right-wing terrorism in the 21st century*, *The National Socialist Underground and the history of terror from the far-right in Germany*, 2017.
- Koehler, D., Popella, P., 'Beware of CBRN Terrorism - From the Far-Right', in: *Small Wars Journal*, september 2017.
- Koopmans, R., 'A burning question: explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe', Discussion Paper FS III 95-101. (1995).
- Likhachev, V., 'The Far Right in the Conflict between Russia and Ukraine', *Russie.Nei.Visions*, No. 95, Ifri, juli 2016.
- Mark, M., 'Anti-muslim hate crimes have spiked after every major terrorist attack: After Paris, muslims speak out against islamophobia', *International Business Times*, 18 november 2015.
- Nagle, A., Kill all normies, online culture wars from 4Chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right, 2017.
- Neubacher, F., *Fremdenfeindliche Brandanschläge*, 1998.
- Nieuwsblad.be, 'Vier leden Bloed, Bodem, Eer en Trouw krijgen celstraffen', 7 februari 2014.
- NCTV, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 41*, maart 2016.
- NCTV, *Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020*, juli 2016.
- NOS.nl, 'Geen structureel geweld tegen azc's; wel voedingsbodem extremisme', 9 november 2011.
- NRC.nl, 'Russisch trollenleger ook actief in Nederland', 15 juli 2018.
- NRC.nl, 'Italië's jaren van lood', 21 maart 2002.
- NRC.nl, 'Sociale media willen extremistische propaganda tegengaan – maar hoe?', 6 december 2016.
- Nu.nl, 'Reddit zal nooit echte indentiteit van gebruikers eisen', 12 maart 2018
- Nu.nl, 'Spotify verwijdert aantal afleveringen podcast omstredden complotdenker', 2 augustus 2018
- Piersman, C., 'De evolutie van extreemrechts en de aanpak ervan', masterscriptie Universiteit Gent, 5 april 2017.
- Pisoio, D., 'Subcultural Theory Applied to Jihadi and Right-Wing Radicalization in Germany', in: *Terrorism and Political Violence*, 2014.
- Ravndal, J.A., Thugs or Terrorists? A Typology of Right-Wing Terrorism and Violence in Western Europe, in: *Journal for Deradicalization*, 2015.

Ravndal, J.A., 'Right-wing terrorism and violence in Western Europe: introducing the RTV dataset', *Perspectives on terrorism*, vol. 10, issue 3, juni 2016.

Ravndal, J.A., 'Explaining right-wing terrorism and violence in Western Europe: Grievances, opportunities and polarization', *European Journal of Political Research*, 2017.

RTLNieuws.nl, 'Beveiligde e-maildienst ProtonMail nu voor iedereen te gebruiken', 17 maart 2016

Salzborn, S., Maegerle, A., 'Die dunkle Seite des WWW. Rechtsextremismus und Internet', in: *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*, 11 mei 2016.

Taylor, M., Currie, PM, Holbrook, D., *Extreme right wing political violence and terrorism*, 2013.

Tielbeke, J., 'Rechte trollen. Alt-right: de reaguurders van Amerika', in: *De Groene Amsterdammer* nr. 44, 2 november 2016.

The Times, 'Holocaust denial not classed as hate speech by Facebook', 27 juli 2018.

De Volkskrant, 'Hoe internet van Pepe the Frog een haatsymbool maakte', 28 september 2016.

De Volkskrant, 'Franse inlichtingendienst rolt ultrarechtse terreurgroep op', 25 juni 2018.

De Volkskrant, 'Fransen rollen rechtse terreurgroep op', 26 juni 2018.

Vice.com, 'Der NSU war nur die Spitze des rechten Terror-Netzwerks', 26 november 2014

Wagenaar, W., 'Extreemrechtse formaties en geweld', in: *Rapportage Racisme, Antisemitisme en extreemrechts*, Verwey Jonker Stichting, diverse jaargangen van 2012-2017.

Wagenaar, W., *Factsheet extreemrechts in Nederlandse gemeentes*, mei 2018.

Weimann G., 'Terror on the Internet. The New Arena, the New Challenges', Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2006.

Wilkinson, P., 'Violence and terror and the extreme right', in: *Terrorism and Political Violence* 7, no. 4, 1995.

Witte, R., 'Al eeuwen lang een gastvrij volk', *racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009*, Amsterdam 2010.

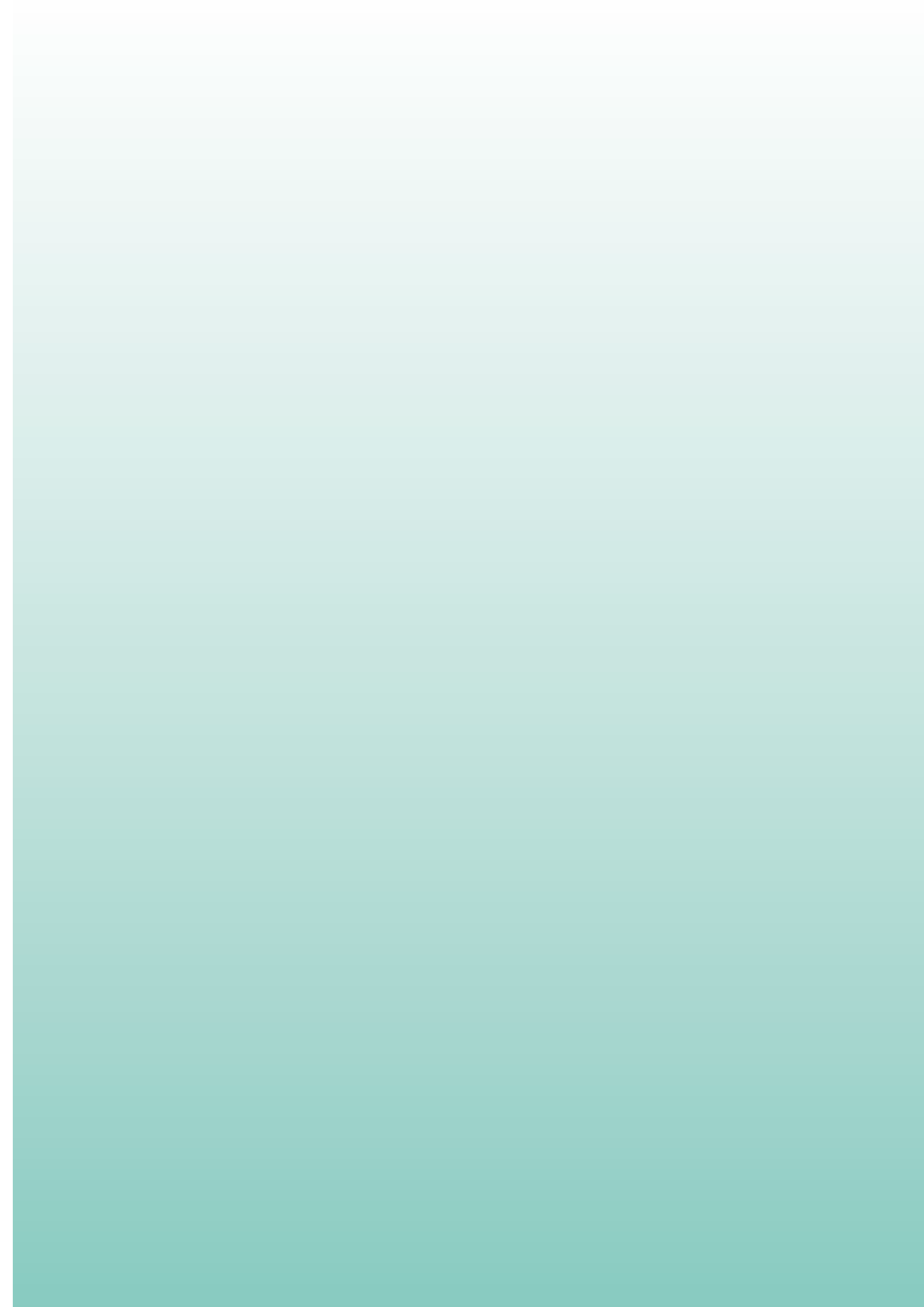
Ye'or, B., *Eurabië, de geheime banden tussen Europa en de Arabische wereld*. Amsterdam 2018.

Zeit Online, 'Bundesanwaltschaft klagt Oberleutnant Franco A. an', 12 december 2017.

Primaire bronnen

2083- *A European declaration of independence*, Anders Breivik, 2011, Public Intelligence.net.

Guerre de France, Préparation des citoyens-soldats Français au combat sur le territoire national, 2018.

Uitgave

Nationaal Coördinator
Terrorismebestrijding
en Veiligheid (NCTV)
Postbus 20301, 2500 EH Den Haag
Turfmarkt 147, 2511 DP Den Haag
070 751 50 50

Meer informatie

www.nctv.nl
info@nctv.minvenj.nl
[@nctv_nl](https://twitter.com/nctv_nl)

Oktober 2018